

1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa

Nurettin Birol*

Özet

Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Ermenilerin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar geniş çapta isyanları olmamıştı. Çünkü Osmanlı toplumu hoşgörülü bir yönetim anlayışına sahipti. Bu sebeple Ermeniler İktisadi hayattaki tecrübelerinin de etkisiyle toplumun en müreffeh kesimlerinden birini teşkil ediyorlardı.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için zor bir dönemdi. Zira bu dönem batılı büyük devletlerin hasta adam dedikleri Osmanlı'nın ölmeden mirasını paylaşma mücadelesine sahne oluyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşları kaybetmesi ve hâkimiyeti altındaki Hristiyan Balkan topluluklarının Rusların desteğiyle yavaş-yavaş bağımsız devletlere dönüşmesi, Ermenileri de isyana sevk etti. Osmanlı toprakları üzerinde idealleri bulunan Rusya ve İngiltere gibi devletler başta olmak üzere Osmanlı azınlıkları vasıtasıyla kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalıştılar. Ancak Balkanların aksine Anadolu'nun hemen her vilayetinde Ermeniler nüfus bakımından azınlıktaydılar.

Neticede Ermeni komitelerinin bağımsız devlet hayalleri, dış mibrakların kıskırtmaları 1890'lı yıllarda başta 6 vilayet olmak üzere hemen bütün Anadolu şehirlerinde isyanlar çıktı.

Bu isyanlar Halil Rıfat Paşa'nın Dâbiliye Nazırlığı ve Sadrazamlığı dönemlerinde olmuştur. II. Abdülhamid'in takip ettiği dış siyaset ve içeride devlet adamlarının aldığı tedbirlerle 1901'lerde bu isyanlar tamamen etkisiz hale getirildi. Hatta I. Dünya Savaşına kadar devleti zor durumda bırakacak isyanları görülmedi.

Bu çalışma daha çok I. Dünya Savaşı esnasındaki olayları ve bilhassa Ermeni Tehcirini daha iyi anlayabilmek için meselenin sebeplerini ortaya koyma açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, II. Abdülhamid, Halil Rıfat Paşa, Misyoner, Komiteler

1890-1901 Armenian Events and Halil Rıfat Pasha

Summary

It has never been widely the revolts of Armenians living under Ottoman domination until 1877-1878 Ottoman-Russian War. Because, The Ottoman Society had a tolerant administration. For this reason, they constitute one of the most prosperous areas with the effect of the economic life experiences of Armenians.

The 19th century was a difficult period for the Ottoman Empire. Because, this period was the sharing fight of the Ottoman heritage before it died which the western big states said to it "a sick man". The Ottoman Empire lost the wars and with the support of the Christian Balkan communities under the domination of the Russians turned into slowly as the independent States, Armenians has also referred to the rebellion. They tried to perform their own interests mainly through the Ottoman minorities, especially in the states such as Russia and England which had the ideals on The Ottoman lands. However, unlike the Balkans, The Armenians were a minority with regard to the population in each province of Anatolia.

In the end, the rebellions became almost in all The Anatolian provinces especially in six provinces in the years of 1890 with the independent state

(*) Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Böl. Sosyal Bilg. Anabilim Dalı.

dreams of The Armenian Committees and the foreign provocations.

These rebellions had become in the periods of The internal Ministry and the grand vizier of Halil Rifat Pasha. They were completely inactivated in the 1901s with the precautions of the statesmen inside and the foreign policy of II. Abdülhamit. Even the rebellions, which will leave the difficult position of the state until the First World War, weren't seen.

This study is important to demonstrate in a better way the reason of the matter to understand The Armenian relocation especially and the events of The First World War.

Keywords: Armenian, II. Abdülhamit, Halil Rifat Pasha, Missionary, Committees

Giriş Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Abdülhamid devrine gelinceye kadar Türkiye'de bir Ermeni meselesi yoktu. Osmanlı ülkesinde bulunan Ermeniler eskiden beri ahâlînin zengin tabakasını teşkil ediyordu. Bunlar sanayi, ticaret ve çiftçilikle uğraşıyorlardı.¹ Dinî yönden hiçbir baskı görmeyen Ermeniler, hayatî konularda da her hangi bir baskıya maruz bırakılmamış, aile ve iş hayatı, ticaret, mülk ve servet edinme, devlet memuriyetlerine girmede devlet desteği görmüşlerdir. Mabeyn-i Hümayun'da, Hazine-i Hassa'da ve Babîâlî'de pek çok Ermeni bürokrati mevcuttu². Bu sayede bilhassa ticaret ve zanaat sahalarında ilerleyip zenginleşmişlerdi³. Özellikle Yunan isyanıyla, Yunanlıların bağımsızlık kazanmalarından sonra, yabancı dil bilmeleri sayesinde devlet işlerinde Rumların yerini almaya başlamışlardı⁴.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar bir Ermeni meselesi olmadığı gibi devletin sadık bir tebaası idiler bu bakımdan kendilerine "*millet-i sadıka*" deniliyordu. Ermenilerin kendi aralarında, mezhep farklılıklarına dayanan anlaşmazlıkları vardı, fakat Osmanlı devlet ve yönetimiyle bir anlaşmazlıkları ol-

mamıştır. Açıklanan tarihten önce, doğu hudutlarında ve bu hudutlara yakın bölgelerde bulunan Ermeni topluluklarının Rusya veya İran'ın etkisiyle göçlere başladıkları, savaşlarda Rusya'ya çeşitli destekler sağladıkları gibi faaliyetlerin hemen tamamı mahallî olup, bir isyan veya ihtilâl niteliğinde değildi⁵.

Ermenilere Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında rastlanmakta idi. Anadolu'nun doğusunda ve güney doğusunda oldukça toplu halde bulunuyorlardı. Fakat hiçbir yerde, Türklere nazaran çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Orta ve Batı Anadolu ile Rume- li'deki bazı şehirlerde oturan Ermenilere gelince, Rumlardan daha düşük nispette azınlık halinde bulunmaktaydılar. Bundan başka Osmanlı Devleti'ne komşu olan İran ve Rus topraklarında daha kesif Ermeni toplulukları yaşamaktaydı⁶. Ermeniler mezhep yönünden de birlik göstermemektedirler. Bunlar Gregoryen, Katolik ve Protestan Kiliseleri etrafında toplanmıştı. Ermenilerin çoğunluğu ise, Gregoryen Kilisesi'ne bağlıydı. Bundan sonra Ermeni Katolik Kilisesi gelmekteydi. Ermeni Protestan Kilisesi'ne gelince, XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu için henüz gelişme safhasındaydı⁷.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bir Ermeni meselesi meydana geldi ve çeşitli şekillere girmek suretiyle gelişerek imparatorluğun yıkılmasına kadar sürdü. Mesele, Rusya'nın söz konusu savaşta, Anadolu'nun kuzey-doğusunda bazı Türk Şehirlerini işgal ederek bu şehirlerde yaşayan Ermenileri istiklâl emeliyle Babîâlî'ye karşı tahrik etmesiyle başladı⁸.

- (1) General Mayewski, *Van Bütil Vilâyetleri Askeri İstatistiği*, İstanbul 1330, s. 121.
- (2) Osman Nuri, *Adülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı III*, İstanbul 1327, s. 820.
- (3) A. Karaca, *Anadolu İslabatu ve Ahmet Şâkir Paşa. (1838-1899)*, İstanbul 1993 s. 39.
- (4) S. J., Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983. s. 250.
- (5) Ertuğrul Zekai Ökte, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I*, İstanbul 1989, s. XIV.
- (6) E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1983. s. 126.
- (7) E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 126-127.
- (8) E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 126.

Rus Orduları İstanbul kapılarına dayanınca bundan faydalanmak düşüncesine kapılan Ermeni Patriği Nerses, bir heyetin başında bulunduğu halde Grandük Nikola'nın karargâhına koşmuş ve -o zamana kadar mevcut olmayan- Ermeni isteklerini ortaya atmıştı. Bu istekler, Ermenilerin oturduğu vilâyetlerde ıslahat yapılması ve onların yerli Müslüman halka karşı müdafaasıydı⁹.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ermenilerin durumu bazı antlaşmalarla milletlerarası bir konu haline getirilmiştir. 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ilk defa Rusya tarafından siyasî gündeme sokulan Ermeni meselesi 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla milletlerarası bir mesele haline geldi¹⁰.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddelerinde Babiâli Anadolu'nun Ermenilerle meskûn vilâyetlerinde "ıslahat" icrasıyla mükellef tutulmuştur. (Vilâyet-i sitte denilen bu altı vilâyet: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz = Harput ve Sivas). Avrupa Devletlerinin nazarında Türkiye'de "ıslahat" demek, herhangi bir Hıristiyan unsurun muhtariyetini temin edecek müesseselerle imtiyazların toplamı demektir. Lübnan'da, Sisam'da, Girid'de, Şark-î Rumeli'de, Bulgaristan'da yapılan ıslahat hep bu mahiyettedir. Fakat arada büyük fark vardır: Bu yerlerde Müslümanlar ekalliyette buldukları halde, Anadolu'nun her tarafında çoğunluktaydılar. Avrupa Devletlerinin ve Ermeni Komitelerinin de düşünmedikleri veyahut düşünmek istemedikleri en mühim nokta işte budur.

Rusya'nın bu savaş sırasında Doğu Anadolu'nun birçok şehrini ele geçirmesi İngiltere'yi telaşlandırdı. Çünkü Rusya güneye inme politikasında başarılı olabilir ve Basra Körfezi ile İskenderun'a inebilirdi. Bunun önüne geçmek için, İngiltere 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre Babiâli'ye şark vilâyetlerinde ıslahat icrasını taahhüt ettirmek suretiyle Ermeni

meselesinde Rusya'yı yalnız bırakmamak ve İskenderun Körfezi'ne doğru muhtemel bir Rus yayılmasına karşı bir Ermeni setti çekmek siyasetini tâkip etmiş ve o antlaşmayla Anadolu'yu Ruslara karşı Türkler ile beraber müdafa etmeyi deruhte etmiş olduğu halde nihayet Türklerle karşı Ermeni isteklerinin en müthiş temsilcisi kesilmiştir. Fakat buna mukâbil Ayastefanos ile Berlin'de Ermeni davasını benimsemiş olan Rus siyasetinde mühim bir değişiklik olmuştur; Kendi eseri olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan peyklerinin hemen nankörlüğe başlayıp kendisinden yüz çevirdiklerini ve bu suretle kendisi için artık Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inmek imkânı kalmadığını gören Rusya, aynı hatayı Anadolu'da da tekrarlayıp günün birinde o taraftan da yolunu kesebilecek bir Ermenistan teşkilini tehlikeli görmeye başlamış ve hatta Rus Hariciye Nâzırı Prens Lobanof işte bundan dolayı:

"Biz garptaki hatamızı şarkta da tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz" demekte tereddüt etmemiştir. Zaten o sırada Çarlığın Kafkasya'yı Ruslaştırma siyaseti en şiddetli devresindedir. Güney Kafkasya'da ise Anadolu'dan fazla Ermeni vardır ve Rus Hükümeti'nin en mühim hedeflerinden biri de Ermeni Kilisesi'ni, dilini ve kültürünü yıkmaktır. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid Doğu Anadolu meselesinde muhtariyetçi İngiliz politikasına karşı Rus siyasetine temayül göstermiştir.

(9) Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, İstanbul 1972. s. 3363.

(10) Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi: " Ermenistan'da Rusya'nın taht-ı istilasında bulunup Devlet-i Aliyye'ye iadesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasabâ-ı hase-nesini muzır karışıklıklara mahal verileceğinden, Devlet-i Aliyye, Ermenilerin meskûn bulunduğu eyâletlerde, menâfi-i mahalliyenin icab ettiği ıslahat ve te'sisâtı bilâ ifâte-i vakt icra etmeği ve Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal etmeği taahhüt eder." Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi: " Babâli, ahâlisi Ermeni bulunan eyâlatta ihtiyacât-ı mahalliyenin icab ettiği ıslâhâtı bilâ-tehir icra ve Ermenilerin, Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu babda ittihaz durracak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarüleyhin, tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir. (*Berlin Kongresi*, Matbaayı Amire, H. 1298, s. 271-282; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı III*, s. 818-819; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*. Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul 1983 s.578,579...697.), Fahir Armaoğlu, 19. *Yüzyıl Siyasi Tarihi* (1789-1914) İstanbul 2007 s.516-532

Milletlerarası çıkarların çarpıştığı Doğu Anadolu'da II. Abdülhamid'in politikasının temeli Ermeni Devleti'nin kuruluşunu önlemek ve Doğu Anadolu'yu İmparatorluk sınırları içinde tutmaktı¹¹. Ancak Rusya ve İngiltere arasındaki emperyalizm mücadelesinin kurbanı Ermeniler olacaktır.

Ermenilerin çıkardıkları olaylar ve isyanların en önemli sebepleri dışarıdan desteklenen misyonerlerin ve komitelerin faaliyetleri idi. Bunun için içte ve dışta Ermeni Kilisesi ve misyonerlerce desteklenen propagandalar yapmaya ve gizli-açık cemiyetler kurmaya başlamışlardı¹².

XIX. yüzyılda bölgedeki misyoner faaliyetleri de yaygınlaştı. Gerçi bölgede ilk misyonerler XVII. yüzyılda gelmişlerdi. Bunlar Fransız ve İtalyan asıllı Katolik misyonerlerdi. Fakat XIX. yüzyıl başlarından itibaren bunlara İngiliz, Alman, Amerikan ve İsveç gibi milletlere mensup misyonerler de katıldı¹³. Bunlar bölgedeki azınlıkları çeşitli yönden etkilemeye başladılar. Anadolu'nun birçok yerlerinde okullar açtılar. Şüphesiz bunlar dinî faaliyetlerinin yanında, aynı zamanda mensup oldukları devletlerin bölge üzerindeki menfaatlerini temin etmeye çalışıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde daha önce kurulmuş Ermeni Cemiyetleri bulunmakla beraber, bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak amacıyla 1880 yılından itibaren silahlı Ermeni Komiteleri ve Cemiyetleri teşkilatlanmaya başlandı. Bunlar arasında en meşhurları "Hınçak" ve "Taşnaksutyun" Cemiyetleri idi. Nitekim meydana gelecek Ermeni olayları, genellikle bu iki cemiyete mensup komiteler tarafından organize edilecektir. Bu ayrılıkçı cemiyetleri hem misyonerler hem de büyük devletler desteklemişlerdir.

Ülkemiz ve Yakın Doğu, çeşitli adlar altında (din adamı, öğretmen, teknisyen, doktor, barış gönüllüsü, vs. gibi) gelen Amerikan misyonerleriyle doldu¹⁴. Misyonerler gerek Ermeni Komitelerinin kuruluşlarında,

gerek isyanların çıkmasında önemli rol oynamaktaydılar. Nitekim isyanların çıkmasından önce veya isyanlardan sonra vilâyetlerden Babîâli'ye gelen raporlarda, misyonerlerin faaliyetlerinden geniş şekilde söz ediliyordu¹⁵. Kısaca Anadolu'daki misyonerler siyasi ajanların birer haber toplama elemanı gibi hareket ediyorlardı¹⁶.

Ermenilerin Çıkardıkları İç Karışıklıklar İsyânlar ve Alınan Tedbirler

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Ermeni ayaklanmalarının en önemlileri Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı ve Sadrazamlığı döneminde meydana gelmiştir. Ancak, konu bir bütün olarak ele alındığından, önceki ayaklanmalar hakkında da kısa bir bilgi vermeyi uygun bulduk.

A. Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı'ndan Önceki Olaylar

İlk olay 21 Ekim 1880 günü Hacı İskender Ağa adlı bir Ermeni'nin Sivas yakınlarında öldürülmesi üzerine 23 Ekim 1880 günü, valilik konağının önünde Ermenilerin toplanıp gösteri yapmalarıyla başladı. Bu gösterilerde valilik konağına saldırarak cam ve çerçeveleri kırdılar. Ertesi gün hükümet kuvvetleri elebaşları yakalayarak hapsetti. Daha sonra bunlar yargılanarak çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar.

Bundan sonra İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi ve Sivas Başkonsolosu Babîâli'ye baskı yaparak Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa ile Sivas Savcısı Mehmet Efendi'nin gö-

(11) Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 28.

(12) B. Kodaman, *a.g.e.*, s. 136.

(13) Abdülhalük Çay, *Her yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara 1996, s.390

(14) Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s. 72. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Uygur Kocabasoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.)

(15) Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi, 1878-1897*, İstanbul 1984 s. 100.

(16) BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XXVII*, İstanbul 1991, s. XXXIV.

revden alınmasını sağladılar¹⁷. Sonuç olarak Ermenilerin baskısına boyun eğilmiş ve Osmanlı Devleti Sivas'taki valiyi ve savcuyu feda etmişti.

Diğer bir olay da Musa Bey olayıdır. Musa Bey, Mutki aşiretine mensup, Muş'ta bir takım yolsuzluklar yapan bir hayduttu. Muşlu bir papazın kardeşinin kızı olan Gülizar'ı kaçırmış ve tecavüz etmişti. Daha sonra da Müslüman olması için baskı yaparak dövmüştü. Bir fırsatını bularak kaçan Gülizar İstanbul'a gelerek Muşlular ile beraber adliyeye müracaatta bulundu. Karşılık alamayınca Patrikhane'yi devreye sokup olayı dış basında aleyhimize kullanmaya başladılar. Bunun üzerine Musa Bey, İstanbul'a getirilerek, Yabancı siyasi temsilcilerin, gazetecilerin de hazır bulunduğu büyük bir dinleyici kitlesi önünde yargılandı ve delil yetersizliğinden beraat etti. Ancak bu mesele, kuvvetli bir propaganda aracı haline geldi. Ermeni kızı Gülizar'ın anası ve amcası olan papazla birlikte fotoğrafları çekilerek her tarafa, özellikle yabancı ülkelere gönderilerek. Hıristiyanlar tahrik edildi¹⁸

İlk Ermeni Ayaklanması, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da çıktı. Vali Sâmih Paşa'ya, Ermenilerin Rusya'dan getirdikleri silahları Sansaryan Ermeni Okulu'nda ve kiliselerinde sakladıkları haberi verildi. Bunun üzerine Ermeni okullarıyla kiliselerin aranması emredildi. Ermeniler, bunu önceden haber alarak silahları ve diğer suç unsurlarını saklayıp direnmeye karar verdiler. Polis ve jandarma arama için geldiklerinde ise ateşle karşılık verdiler. İlk çatışmada bir subay, bir polis ve iki asker şehit oldu. Daha sonra Ermeniler tarafından dükkanlar kapandı, çanlar çalınmadı ve ayinler yasak edildi. Böylece Ermeniler isyana hazır hale getirildi. Ermeniler üç-dört gün evlerine gitmediler. Mezarlıklarda ve kiliselerde kaldılar. Olayları yatıştırmak isteyen Ermeni ileri gelenleri dövüldü. Hükümetin, emrini dinlemedikleri gibi askerlere ateş açtılar ve iki eri daha şehit ettiler. İki taraf arasında iki saat kadar bir çarpışma oldu.

Ertesi gün konsoloslar şehri gezerek, İki taraftan yüzden fazla ölü, üç yüze yakın yaralı tespit ettiler. Sonuçta olaylar bastırıldı.¹⁹

Ermeniler, Erzurum'daki ayaklanmanın Avrupa Devletleri'ni hesapladıkları ölçüde ilgilendirmediğini anlayınca İstanbul'da bir gösteri yapmaya karar verdiler. 15 Temmuz 1890 tarihinde yapılan Kumkapı Ermeni Ayaklanması'nı Hınçak Komitesi düzenledi. Ayaklanmanın elebaşları ise bu komitenin ileri gelenlerinden Murat takma adlı Hamparsum Boyacıyan ile Cangülyan ve Kafkasya'dan gelmiş dört Ermeni'dir.

Bu tarihlerde Ermeni Patriği Aşıkyan, bu olayların Ermenilere bir fayda sağlamayacağını belirterek olayların dışında kalmak istemişti.

Ermeniler 15 Temmuz 1890 gününün sabahı Kumkapı Kilisesi'nde toplandılar. Yapılan ayinden sonra Hamparsum Boyacıyan ile Cangülyan patrik Aşıkyan'ı yanlarına alarak saraya götürmek istediler. O gün bayramdı. Patrik Aşıkyan gitmek istemeyerek Patrikhane'ye kaçtı. Patrik Aşıkyan'ı zor kullanarak bir arabaya yerleştirerek patrikhaneyi işgal ettiler ve saraya gönderdiler. Durumu öğrenen Hükümet kuvvetleri polis ve jandarma vasıtasıyla patriğin arabasını yoldan geri çevirdiler. Bunun üzerine güvenlik kuvvetlerinin üzerine ateş açtılar. Altı asker ağır, on asker hafif yaralandı. İki Ermeni de öldürüldü²⁰.

Neticede Ermeniler dağıldı ve olaylar genişlemeden bastırıldı ve Ermeniler yapmak istediklerini yapamadıkları gibi, Avrupa'dan bekledikleri müdahale gerçekleşmedi. Başta Cangülyan olmak üzere elebaşları yakalayıp mahkemeye sevk edildiler. 20 Ağustosta

(17) Geniş bilgi için bkz. B. Şimşir, "Tarihçe Ermeni Terörü ve Sivas Vîlayeti." Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985) Sivas 1986. s. 85-93.

(18) Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul 1987 s. 460-461, Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökenleri. 1878-1918* İstanbul 1987 s. 34.

(19) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihçe Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976 s. 191, E. Uras, a.g.e. s.458-459; N. Mazıcı, a.g.e., s. 34-35; E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I*, s. XXII.

(20) M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 192-193.

Cangülyan idama, diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldı. Abdülhamid idam cezasını müebbet hapse çevirdi²¹.

II. Abdülhamid, 1891 yılı başlarında Ermeniler için umumi bir af ilân etti. Tutuklu Ermeniler bunun sonucu serbest bırakıldılar. İstanbul'da bu şekilde serbest bırakılan yetmiş altı Ermeni, patrikhaneye giderek bir daha böyle hareketlere karışmama yemini ettiler²².

B. Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı Dönemindeki Olaylar ve Alman Tedbirler

Sultan II.Abdulhamit döneminin başarılı valilerinden biri olan Halil Rıfat Paşa 4 Eylül 1891 tarihinde Dâhiliye Nâzırlığı'na tayin edildi²³ Halil Rıfat Paşa'nın bu makama tayininde, valilik dönemlerindeki -bilhassa Sivas, Aydın ve Manastır- başarılı icraatları ve Padişah'a sadakati etkili olmuştur.

Halil Rıfat Paşa'yı bu vazifede en fazla meşgul eden mesele, iç güvenlik idi. Anadolu'da ve İstanbul'da Ermenilerin çıkardıkları isyanlar, Balkanlarda Bulgar eşkıyalarının faaliyetleriyle karşılaşmıştı. Üstelik bu meseleler milletlerarası bir mahiyet kazanmıştı.

1. Merzifon-Yozgat ve Tokat Olayları

a. Merzifon Olayları

1890 yılındaki Kumkapı Gösterisi'nden 1895 yılındaki Babiâli Gösterisi'ne kadar İstanbul'da Ermeniler herhangi bir toplu eyleme cesaret edemediler, ancak gayeleri büyük devletleri harekete geçirmek olduğundan Anadolu'daki hazırlıklarına hız verdiler.

Hınçak Komitesi'nin faaliyetini yöneten merkez Merzifon'du. Burası, "*Küçük Ermenistan İhtilâl Komitesi Merkezi*" adını taşıyordu. Komitenin reisi, Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen Karabet Tomayan, sek-

reteri de yine aynı okulda öğretmen Ohannes Kayayan idi. Bunların her ikisi de Protestan Ermeni idiler.²⁴ 1892-1893 yıllarında Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenüs, Aziziye ve Öteki bazı bölgeler Hınçak Komitesi'nin faaliyet alanıydı²⁵. 1892 yılı yazında teşkilatın faaliyetleri ile ilgili çeşitli kararlar alındı.

Merzifon ve buradaki komitenin diğer şubelerinde olaylar başlamadan evvel Osmanlı idarecileri Ermenilerin karışıklıklar çıkartmak için yaptıkları hazırlıkları takip ediyorlardı. 14 Aralık 1892 (H. 24 Ca 1310) tarihinde Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'nın Sadrazam'a sunduğu tavrında özet olarak; "*Sivas ve Ankara'ya bağlı çeşitli kasaba, nahiye ve köylerde Hınçak Cemiyeti'nin şubelerinde ve Komitecilerin ellerinde bir hayli cephane ve silâh bulunduğu bunlar patlayıcı maddeler yapmaya başladıklarına dair haberler alındığından 12 Aralık 1892 (R. 30 T. Sâni 1308) tarihinde çıkan İrade-i Seniyye mucibince her hangi bir olayın çıkmaması için Sivas ve Ankara Vilâyetlerine gereken tebligâtın yapıldığı*"²⁶ bildirmişti.

(21) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*. Ankara 1983. s. 143.

(22) K. Gürün, *a.g.e.* s. 144-145.

(23) BOA., *Sicill-i Abval I/L*, s. 50, İbnü'l Emin Nahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar III* İstanbul 1969 s. 1539.

Halil Rıfat Paşa, Osmanlı Devletinde bürokrasi kademesinin en altı olan tahriyat kaleminde, en üst makam olan Sadrazamlığa kadar yükselmiş önemli bir devlet adamıdır.

1827 yılında Selanik vilayetinin Siroz sancağına bağlı Lika köyünde doğdu. Okuduğu tek okul sibyan mektebidir. 16 yaşında kâtip olarak memuriyete başlayarak bürokrasi içinde yetişen Halil Rıfat, çeşitli vilayetlerde divan katipliği, mektupçuluk, mutasarrıflık, valilik ve sonra dahiliye nazırlığı ve Sadrazamlık vazifelerinde bulundu. Yetişmesinde özellikle ünlü devlet adamı Mithat Paşa'nın yardım ve desteğini gördü.

Memuriyet hayatındaki en parlak icraatlarını Sivas, Aydın ve Manastır valilikleri dönemlerinde gerçekleştirdi. Balkanlarda eşkıyaya karşı orijinal mücadele taktikleri ve Anadolu'da bayındırlık alanında vatandaş-devlet işbirliği ile gerçekleştirdiği çalışmalarla şöhrete ulaştı. XIX.yy.da yüzlerce vali arasında özellikle yol yapımı konusunda isim bırakan tek şahsiyet Halil Rıfat Paşadır. Bir atasözü haline gelen "Gidemediğin yer senin değildir" sözü ona aittir. Dahiliye nazırlığı ve Sadrazamlığının ilk yıllarında en fazla meşgul olduğu mesele Ermeni isyanlarıydı. II.Abdulhamid döneminde bütün işlerin saraydan yürütüldüğü ve Sadrazamların neredeyse hiçbir rolünün bulunmadığı bir zamanda, yumuşak huyluluğu ve Padişaha sadakati sayesinde 9 Kasım 1901'de vefat edene kadar makamını muhafaza edebilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Nurettin Birol, *Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatı 1827-1901*. Cedit yay. Ankara 2009

(24) N.Birol; "XIX. yüzyılın Sonlarında Sivas Vilâyeti'nde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri" International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4 Summer 2008 s.261-268

(25) E. Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 466.

(26) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XII*, İstanbul 1988, s. VII-IX.

1893 yılı Ocak ayı başında, hemen hemen aynı gecede, Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara, Kayseri ve Diyarbakır Şehirleri binalarına ve ayrıca Merzifon Koleji duvarlarına Ermeni İhtilâl bildirileri yapıştırıldı. Bu bildirilerle Bütün Orta Anadolu Ermenileri isyana çağırılıyordu. Bu ayaklanma teşebbüsünün arkasında Hınçak Komitesi ve Merzifon Amerikan Koleji vardı. Afişler muhtemelen Merzifon'daki kolejde basılmıştı²⁷. Bu hadiseden kısa bir süre sonra 1.800'e yakın Ermeni tutuklandı²⁸. Tutuklananlar arasında Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmenlik yapan Tomayan ve Kayayan da vardı. Özellikle bu iki kişi, hareketin elebaşları olarak mahkemeye sevk edildiler²⁹. II. Abdülhamid pankart asma eylemi yüzünden çeşitli yerlerde tutuklanan Ermeniler için Nisan 1893 tarihinde genel af ilân etti³⁰. Ancak komitenin elebaşları ve cinayet işleyenler af kapsamı dışında bırakıldı. Ankara'da yargılanan Tomayan ve Kayayan adlı Ermeniler hareketin elebaşları olarak 21 Haziran 1893 günü idam cezasına çarptırıldılar.

Bu olay İngiltere'de Osmanlılar aleyhinde büyük bir kampanyanın başlamasına neden oldu. "Hıristiyan Ermenileri Savunma Komitesi" kuruldu ve bu komite Londra'da mitingler tertip etti. İngiltere Başbakanı ünlü Türk düşmanı Gladstone Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaptı. Bunlar serbest bırakılmazsa Mısır'ı tamamen Osmanlılardan koparacağı tehdidini savurdu. Bu tehdit ve şantaj karşısında II. Abdülhamid 4 Temmuz 1893 günü Tomayan ve Kayayan adlı komitecileri serbest bırakıp İngilizlere teslim etti ve bunlar Londra'ya gittiler³¹.

Merzifon'daki Ermeni Komitesi tarafından tertip edilip Sivas ve Ankara'ya bağlı kaza, nahiyeye ve köylere kadar yayılan bu isyan teşebbüsünün bastırılması ileride Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de bu tür isyanların hazırlandığının sinyallerini veriyordu. Bunun üzerine II. Abdülhamid Ermeni meselesiyle ilgili olarak Sadrazam Cevat Paşa'nın başkanlığında Adliye ve Dâhiliye Nâzırlarının bulun-

duğu bir komisyonu çözüm yolları araştırması için vazifelendirdi. Bu komisyon ilk önce Dâhiliye Nezâreti Müsteşarı'nın başkanlığında bir araştırma komisyonu kurdurarak gerekli bilgi ve malzemeleri toplattı. Bu araştırma komisyonu üç kıt'a mazbata hazırlayarak Sadrazam'ın başkanlığındaki komisyona takdim etti. Komisyon bu raporları inceleyerek, Ankara ve Sivas çevresinde meydana gelen olayların tertipçilerinin Merzifon'daki Protestan Okulu'nun olduğunu ve bu okuldaki misyonerlerin buradan çıkarılarak yargınamaları fikrinde birleşmişlerdir. Ayrıca bu tür olaylara meydan verilmemesi için on maddelik bir teklif paketini de hazırladılar ve 26 Şubat 1893 (H. 8 Ş 1310) tarihinde de irâdesini çıkarttılar. Halil Rifat Paşa'nın da Dâhiliye Nâzırı olarak bulunduğu komisyonun hazırlanmış olduğu teklifler şöyleydi:

"1. Ankara, Sivas, Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretü'l-Aziz, Trabzon, Adana ve Halep Vilâyetlerinde bulunan valiler, mutasarrıflar, memurlar ve müstahdemler içerisinde yetersiz ve emniyetsiz olanların değiştirilmesi ve dirayetli idarecilerin tayini, ayrıca Protestan mektepleri bulunan kazalarda istihdam olunacak kaymakamların İngilizce veya Fransızca bilenlerden seçilmesi ve sürekli teftiş yapacak ikişer müfettişin adı geçen vilâyetlere tayin edilmesi.

2. Ermeni komite üyelerinin Yunanistan, Amerika, İngiltere ve Kafkasya bölgesi gibi ecnebî memleketlerdeki komitelerle kimler vasıtasıyla ne şekilde haberleştiklerinin, bunların kimler olduğunun belirlenmesi için sefarethânelere bağlı memurlar tarafından tâkip ve tespit edilmeleri; bunun için de emniyetli olmayan memurların derhal değiştirilmeleri.

3. Çeşitli silâh ve patlayıcı maddeler ile zararlı fikirler içeren gazete, dergi ve kitapların

(27) BOA., Y. Mtv. 74/14; B. Şimşir, "Tarichte Ermeni Terörü ve Sivas". s. 95.

(28) Stafenos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.*, İstanbul 1980 s. 388

(29) B. Şimşir, "Tarichte Ermeni Terörü ve Sivas" s. 95.

(30) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi...* s. 109; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*. s. 140; S. Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.*, s. 388.

(31) B. Şimşir, "Tarichte Ermeni Terörü ve Sivas." s. 95-96.

ülkeye girişine mâni olmak için gümrük kapılarını islah etmek, buraları zaptiyelerle güçlendirmek ve ecnebî postalarının lağv edilmesi çarelerini araştırmak.

4. Pasaport memurlarının vazifelerinin gerektirdiği şekilde dikkatli olmaları ve bu yolda suistimali görülenlerin derhal azli ve haklarında kanunî muamelenin yapılması.

5. Vilâyetlerde görülen ihtiyaca binaen yirmişer seyyar polislin istihdam edilmesi.

6. bir yerde muhtelif silahların bulunduğu ihbar edildiğinde kanun dairesinde arama yapılması ve bu yer ecnebilere ait bir mahal ise bunların protestolarına fırsat vermeyecek bir tizliğin gösterilmesi.

7. Özel yabancı okullar hakkında Maarif Nizamnâmesi'nin teftişe ait hükümleri yetersiz olduğundan, Hariciye ve Maarif Nezaretlerince bu babda yeni bir nizamnâme lâiyhasının sefa-reterin muvafakatları ile hazırlanarak icraya konması

8. Rubsatlı veya rubsatsız açılmış olan özel okulların teftişi, Dersaadette Maarif Nezaretine ve taşrada maarif idarelerine ait ise de dâhili durumun özelliklerinden dolayı daha iyi haber alabilmek için valiler tarafından özel yetiştirilmiş dil bilen hafiyeler istihdam edilmesi.

9. Vilâyetlerde istihdam edilecek kaymakamların mahallî dillere vâkıf olmaları için Mekteb-i Mülkiye-i Şabane öğrencilerinin üç kısma ayrılarak her bir kısmının şifaben meramını anlatacak kadar Arap, Rum ve Ermeni dillerinden birinin tahsiline mecbur tutulması (Daha sonra buna Bulgarca da ilâve edildi).

10. Bir takım zararlı yayınların basımına meydan vermemek için Dersaadet'te ve taşralarda rubsatsız açılmış olan matbaaların rubsatlı hale getirilmesi suretiyle teftiş edilmelerinin sağlanması gerekli olduğundan, hazırlanmış olan Matbaalar Nizamnâmesi'nin bir an evvel uygulamaya konması kararlaştırılmıştır"³².

Bu sıralarda komiteciler Merzifon'daki faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Özellikle idâm mahkûmu Komitecilerinin Gladstone

Hükümeti'nin ağır baskısıyla serbest bırakılmaları Ermeni Komitecilerinin cür'etleri artırdı. Bundan böyle Ermeni Komiteleri Anadolu'da kanlı eylemlere girişmeye başladılar³³. Merzifon ve çevresinde Ermenilerin çıkarabilecekleri yeni isyanlara mâni olmak için bazı tedbirler alındı. Meselâ; Ermenilere ait bazı mektupların elde edilmesiyle Amasya'da Doktor Karakin, Samsun'da öğretmen Proman'ın komiteci oldukları ve yakından takip edilerek kaçmalarına fırsat verilmemesi için Halil Rifat Paşa tarafından 20 Temmuz 1893 tarihinde Sivas Valiliği'ne bilgi verildi³⁴. Nihayet, 20 Eylül 1893 tarihinde komitecilerin Merzifon'da çalıştıkları ev tespit edilerek basıldı. Evin içindeki Ermenilerin açtığı ateş ve attıkları bombalardan yirmi beş asker şehit oldu. Neticede içerdekilerden dördü ölü, dördü sağ olarak ele geçirildi³⁵.

Hükümet Merzifon çetesiyle uzun zaman savaştı, polis üç yüz askerle takviye edildi ve sekiz ay içinde şehirden temizlendiler. Bazıları da şehri terk etti, fakat çoğu polis kordonundan kurtulamadı³⁶.

b. Yozgat Olayları

Yozgat Ermenileri, Merzifon'daki komitenin direktifleri doğrultusunda hareket ediyordu. Yukarıda bahsedildiği gibi ihtilâlcı bildiri asma hadisesi burada da görülmüş ancak daha sonraki aften faydalanan Ermeniler serbest kalmışlardı.

Hınçak Komitesi'nden, I. Sason (Talori) ayaklanmasını çıkaran Hamparsum Boyacıyan'ın kardeşi Moruk diğer adı Jiraz 1893 (H. 1309) senesinde Yozgat'ta ayaklanma çıkarmıştır.

Önce Hamparsum Papazyan adında bir Ermeni arkadaşlarıyla Yozgat'ın Karayakup,

(32) BOA., İ. Dh. 1310-S/42.

(33) B. Şimşir, "Tarihçe Ermeni Terörü ve Sivas", s. 96.

(34) BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XIII, İstanbul 1988, Bel. No: 49, s. 224.

(35) K. Gürün, Ermeni Dosyası... s. 146, C. Küçük, Osmanlı Diplomasi-sinde Ermeni Meselesi... s. 109.

(36) BOA., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVII, İstanbul 1989, s. XXII.

Bebek ve Terzi köylerine gitmiş ve Ermenileri kiliselere toplayarak kışkırtıcı nutuklar atarak ihtilâl ve isyanın zeminini hazırladıktan sonra Moruk Yozgat'a gelerek köyleri gezmeye, papazların yardımıyla Ermenileri kiliselerde toplamaya ve isyana kışkırtmaya başlamışlardır. Bundan sonra Ermeni köylerinden silâh parası toplanmış, bu paralarla İngiltere'den getirilen silahlar Ermenilere dağıtıldıktan sonra eylem plânlarını hazırlamaya başlamışlardır. Ermeniler ilk önce aralarında aldıkları kararları haber verenleri, emirlere itaat etmeyenleri ve kendilerine katılmayan Ermenileri öldürmeye başladılar. Bebek Köyü Ermeni âsilerin merkezi oldu³⁷. Bu hazırlıklardan sonra Ermeniler harekete geçmeye karar verdiler.

Ermeni Komitecileri her ne kadar kendi aralarından çıkan muhbirleri temizliyorlarsa da Babıâli'nin haber alma teşkilatı gene de ayrıntılı bilgiler elde edebiliyordu. Bu bilgiler valiler aracılığıyla önce Dâhiliye Nezâreti'ne oradan da Sadaret'e ulaştırılıyordu. Gelen bilgilerde; "*Komitelelere katılan Ermenilerin toplamı birkaç yüzü geçmeyen cabil gençler olup, Müslüman kıyafeti giyerek eylemler yapacakları*" şeklindeydi³⁸.

Komitenin Deveren ve Merzifon merkezinden yönetilen çeteleri, Osmancık ve Yozgat Postası'nın önünü keserek, posta sürücüsü ve muhafızlarına saldırarak sürücülerini ve muhafızlarını öldürmüşlerdi. Aynı kişiler Derbent Karakolu'nu da basarak buradaki muhafızları öldürmüşlerdi. Diğer bir Ermeni çetesi de, Panos Tuzlası'nın postasını soymuşlardı. Ayrıca Maden Postası'nın sürücüsü ile bu postanın muhafızı da öldürülmüştü. Başka bir komite grubu, İstanbul'dan dönen bir arabanın sürücüsünü Yozgat yolunda boğmuşlardı³⁹.

1893 yılı Aralık ayında Yozgat'ta bir Ermeni ayaklanması oldu. Burada da askerlerin üzerine atış açıldı, Olayların büyümemesi için, 13 Aralık 1893 (H. 4 C 1311) tarihinde bir tabur redif askeri buraya sevk edilmiştir⁴⁰.

Bu olaylar sırasında Ermeniler dükkânlarını kapatarak direnişe geçmişlerdi, ancak hadise büyümeden bastırıldı⁴¹. Bu arada Yozgat'ta bazı Ermenilerin tabur ağasından şikâyetle kilisede toplanarak silah atmaya cüret etmeleri üzerine, gerekli tedbirler alındığı gibi, olayları Türkiye aleyhinde kullanmamaları için sefaretlere de gerekli bilgiler ulaştırılmıştı⁴². Yozgat olaylarından dolayı Babıâli'ye yapılan baskı neticesinde olayları araştırmak amacıyla bölgeye bir tahkik heyeti gönderilmiş, bu tahkik heyetinin ilk önce Ermeni ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeler neticesinde dükkânları açmaya razı olmuşlar⁴³ ve bir müddet sonra da dükkânlar açılarak⁴⁴ hayat normale dönmeye başlamıştır. Tahkik heyetinin yaptığı çalışmalar neticesinde olayların sorumluları ve katiller tutuklanmaya başlamıştı⁴⁵. 3 Ocak 1894 (H. 25 C 1311) tarihine kadar komitenin elebaşlarından altısı yakalandığı ve tahkikâtın devam ettiği Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmişti⁴⁶. Tahkikât neticesinde Yozgat Ermeni Kilisesi'nde ve bir Ermeni'nin mağazasında silâh ve cephanesinin saklandığı ihbar edilmiş ve buraların aranmasına dair 4 Ocak 1893 (H. 26 C 1311) tarihinde irâde çıkmış ise de⁴⁷ önemli bir şey elde edilememiştir.

Bu olaylar sırasında Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın teklifiyle Yozgat Mutasarrıflığı'na Bahattin Efendi tayin edilmiş ve bu mutasarrıfın teklifiyle de olayların yayılmasına binaen Yozgat Sancağı 28 Ocak 1894 (H. 21 B 1311) tarihli irâde ile birinci sınıfa yükseltilmiştir⁴⁸.

1894 yılı Ocak ayı içerisinde ise Yozgat'a bağlı Boğazlıyan Kazası'nın Menteşe

(37) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Taribte Ermeni Mezalimi...* s. 195-196

(38) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XII*, s. VII-IX.

(39) E. Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi...* s. 466; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Taribte Ermeni Mezalimi...* s. 196; Necati Fahri TAŞ, *Millî Mücadele'de Yozgat*, Ankara 1989, s. 25-26.

(40) BOA., İ. Hus. 1311, C/15.

(41) K. Gürün, *Ermeni Dosyası...* s. 146.

(42) BOA., Y. A. Hus. 287/4

(43) BOA., Y. A. Hus. 287/20

(44) BOA., Y. A. Hus. 287/29

(45) BOA., Y. A. Hus. 287/62

(46) BOA., Y. A. Hus. 287/93

(47) BOA., İ. Hus. 1311, C/ 87

(48) BOA., İ. Hus. 1311 B/54

Köyü'nde başlayan olaylar diğer köylere de sıçrayarak genişlemeye başlamıştı⁴⁹. Ermenilerin bazı köylere baskın yapmaya başlamaları ve Ermeni köylerinde tahsildarlara kötü muamelelerin yapılması üzerine, o sıralarda Tahkik Heyeti Reisliği'ne yeni gönderilen Ferik Mustafa Paşa'nın tavsiyesiyle Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazalarında Şubat 1894'te sıkıyönetim ilân edildi.⁵⁰ Ayrıca yollarındaki emniyet ve asayişin sağlanması için de bir süvari bölüğünün Mustafa Paşa ile beraber gönderildi ve bunların mahallerine giderek gerekli tedbirleri almaları yolunda 5 Şubat 1894 (H. 29 B 1311) tarihinde de bir irâde çıkarıldı⁵¹. Bu olayların bastırılması sırasında ölü ve yaralı sayısı tam olarak öğrenilememekle beraber 9 Şubat 1894 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'dan Ankara Valisi Memduh Bey'e gönderilen bir yazıda, Yozgat'ta Ermenilerden ölü ve yaralıların bu kadar çok olduğunun dikkat çektiği ve daha sonradan şikâyetlere ve aleyhimizde delil olarak kullanılacak yolsuzlukların yapılmasına meydan verilmemesinin Padişah'ın emri olduğu bildirilmişti⁵². Şubat 1894'te Yozgat Ermenileri tarafından mütemadiyen verilen arzuhalde yağma, yaralama ve öldürme gibi hareketlerde bulunan Müslümanların isimlerinin verildiği halde, bunlar hakkında her hangi bir işlem yapılmamasının kötü sonuçlar meydana getireceği Ankara Vilâyeti'nden bildirilmesi üzerine mücrimler hakkında, istisnasız muamele yapılması istenmişti⁵³. Ancak bu konuda Ermenilerin Müslümanları şahit göstermelerinden dolayı tahkikatın dikkatli yapılması istenmiştir⁵⁴.

Yine bu sıralarda Yozgat Sancağı'nın muhtelif bölgelerinde olaylar devam ediyordu. 25 Şubat 1894 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderdiği yazıda; Yozgat Sancağı'na bağlı Boğazlıyan Kazası dâhilinde Yerköy'e vergi almaya gelen memurlara karşı Ermenilerin vergi vermedikleri ve bundan böyle de vermeyeceklerini beyan ettikleri mutasarrıflıktan vilâyete bildirilmesi üzerine elebaşları

tutuklanarak haklarında kanunî muamele yapılmıştır. Yozgat Tahkik Heyeti Reisi Mustafa Paşa tarafından da devriye görevi görmek üzere ikisi yirmişer, biri on atlıdan mürekkep üç grubun kurulması sağlanmıştı⁵⁵.

Bu tedbirlere rağmen Ermeni Komitelerinin cinayetleri artarak devam ediyordu. Bunun üzerine Sadrazam Cevad Paşa 18 Mart 1894 tarihinde Adliye Nâzırı Rıza Paşa'ya ve Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya bir yazı göndererek; *"Ermeni komitelerinin cinayetlerini artırdıkça hükümetin de şiddetini artırması, onlar silah kullandıkça bizim de aynı şekilde mukabele etmemiz gerektiğini"* bildirmişti⁵⁶.

Neticede emniyet kuvvetleri duruma hâkim olarak isyanları bastırdı. Bu arada 6 Mayıs 1894 (H. 1 Z 1311) tarihinde yapılan aramalarda Yozgat'ta bazı Ermeni evlerinde gizli geçitler bulunmuş ve bunlarda kapatılmıştı⁵⁷. Suçlular yakalanarak Yozgat'taki Divan-ı Harpte yargılanarak haklarında gerekli cezalar verilmişti. Ancak 3 Eylül 1894'de Sadrazam Cevad Paşa'dan Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya gönderilen bir emir ile Padişah'ın tahta çıkışının yıl dönümü nedeniyle çıkarılan genel aftan dolayı idâm cezalarının müebbet hapse çevrilmesi diğerlerinin de, bir papazın huzurunda bir daha böyle bir işe kalkışmayacakları şeklinde yemin edenlerin serbest bırakılmasına karar verildiği bildirilmesiyle⁵⁸ mahkûmların büyük bir kısmı salıverilmişti.

c. Tokat Olayı

1894 yılında Hınçak Komitesi'nin, Tokat sorumlusu olarak Dırdıryan Serkis bulunuyordu. Temmuz 1894 tarihinde Amas-

(49) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVII*, İstanbul 1989, Belge No: 7, s. 15.

(50) BOA., *Y. A. Hus.* 290/50

(51) BOA., *I. Hus.* 1311, B/85

(52) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVIII*, Bel. No: 14, s. 48.

(53) BOA., *Y. A. Hus.* 291/6

(54) BOA., *Y. A. Hus.* 291/104

(55) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XVIII*, Bel. No: 40, s. 180.

(56) BOA., *a.g.e.*, Bel. No: 63, s. 323.

(57) BOA., *Y. A. Hus.* 296/5

(58) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXI*, Bel. No: 117, s. 192.

ya'dan yanlarında komite talimatı olan iki Rus gelerek Dırdıryan'ın evinde toplanarak Tokat'tan İstanbul'a gidecek postayı vurmaya, posta tatarını öldürmeye, paraları ve eşyaları gasp etmeye karar verdiler. Bu işi yapmayı, eşkıya olarak dağlarda gezen yedi Ermeni'ye vererek, paralarını da komite sandığından ödediler.

16 Ağustos 1894 (R. 4 Ağustos 1310) tarihinde Tokat'tan İstanbul'a giden posta arabası gece Tokat'a bir buçuk iki saat uzaktaki Gömeç Köyü yakınında saldırıya uğradı. Posta tatarı Mehmet Efendi öldürülerek para ile eşyaları gasp edilip, komite başkanına teslim edildi.

Olayın duyulması üzerine bir askerî müfreze Ermeni eşkıyasının takibine çıktı. Çatışmalarda bir asker şehit olurken diğer çeteler teslim oldular⁵⁹. Daha sonra bunlar Sivas'ta Divan-ı Harp'de yargılandılar⁶⁰. Ayrıca Padişah tarafından 17 Eylül 1894 (H. 16 Ra 1312) tarihinde çıkartılan irâdede: "*Tokat postasını vuran eşkıyaların muhakemesinde ibret-i müessire olacak şekilde karar verilmesi istenmişti*"⁶¹. 10 Kasım 1894 tarihli Divan-ı Harp Mazbatasına göre bu olaylar sebebi ile 14 kişi idam, 6 kişi on yıl, 5 kişi sekiz yıl, 15 kişi yedi yıl, 12 kişi altı yıl ve 3 kişi de beş yıl kalebentliğe mahkûm edildi⁶².

2. Birinci Sason (Talori) İsyanı

Sason, Van Gölü'nün batısında Muş ve Diyarbakır ovaları arasında dağlık bir mıntıkadır⁶³. Talori vadisi ise Muş, Sason ve Kulp Kasabaları arasında sarp dağlarla çevrili doğudan batıya doğru seksen kilometre uzunluğunda bir vadidir. 1875 senesinden sonra bu vadede üç Ermeni köyü varken tam on dört Ermeni köyü ortaya çıktı.

Ermeniler çoğaldıktan sonra aralarına hiçbir devlet memurunu sokmadılar, devlete vergi de vermediler. Ara sıra buraya uğrayan memur ve jandarmaları döverek ağza alınmayacak küfürlerle kovmaya başladılar⁶⁴.

Kumkapı gösterisinin tertipleycilerinden biri olan Mihran Damadyan, İstanbul'dan Atina'ya kaçmış ve bir müddet sonra Türkiye'ye geçerek Sason'a gelmiş ve burada bir çete kurarak halkı isyana teşvike başlamıştı. Çete çeşitli yerlere baskınlar düzenleyerek masum insanları öldürmeye başladı. 1893 yılı içinde aşiretler ile silahlı çeteler arasında kanlı olayların başlaması üzerine hükümet bölgeye asker göndererek duruma hâkim oldu. Damadyan yaralı olarak yakalanarak İstanbul'a gönderildi, fakat İstanbul'da serbest bırakıldı⁶⁵.

1894 Ermeni isyanı Talori merkez yerleşim biriminde, bu birime bağlı bölgelerde meydana gelmiştir. Bölgede bulunan Anduk Dağı ise isyancıların toplanma yeri olmuştur⁶⁶.

Asıl büyük isyan, Kumkapı Gösterisi'nin elebaşlarından olan ve Murat takma adını kullanan Hamparsum Boyacıyan'ın tahrik ve teşviki ile başlamıştır. İhtilâlcı Hamparsum Boyacıyan, Talori'de Ermenilere Avrupa'dan geldiğini, isyan ettikleri takdirde balonla İngiltere'den asker getireceğini ve bütün Avrupa Devletlerinin Ermenileri sevdiğlerini, isyanı destekleyeceklerini, böylece bir Ermeni Devleti'nin kurulabileceğini propaganda etmeye başladı⁶⁷.

1894 yılında baharın gelmesiyle ve Boyacıyan'ın kışkırtmasıyla Ermenilerde bir hareketlenme görülmeye başlandı. Dâhiliye Nezâreti özellikle Muş Sancağı'ndaki kazalarda gezici güvenlik kuvvetleri yerleştirmişti. Daha sonra Bitlis Vilâyeti'nden, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen telgraflarda gezici güvenlik kuvvetlerinin takviye edilmesi istenmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nâzırı Halil

(59) M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarıhte Ermeni Mezalimi...* s. 197-198.

(60) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXIII*, İstanbul 1990, s. LIV.

(61) BOA., I. Hus. 1312 Ra/104.

(62) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXIII*, s. LIV.

(63) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 827.

(64) M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarıhte Ermeni Mezalimi...* s. 200.

(65) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi...* s. 109-110.

(66) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 356.

(67) M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarıhte Ermeni Mezalimi...* s. 201-202.

Rıfat Paşa 13 Mayıs 1894 tarihinde Seraskerliğe bir tezkere göndererek, gezici güvenlik kuvvetlerine yardımcı olması için askerî birliklerden birer müfreze gönderilmesini istemişti. Durum IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya iletilmiş ise de, Zeki Paşa bu bölgede eşkıyanın hareketinin zaten beklenildiğini, şimdilik gezici güvenlik kuvvetlerinin yeterli olduğunu ve gerektiği takdirde askerî birliklerin hazır vaziyette hemen yetişebileceğini bildirmesiyle askerî müfreze verilmesinden vazgeçilmiştir⁶⁸. Zaten bu bölgede sivil idarenden ziyade, olağanüstü durum nedeniyle tüm inisiyatif IV. Ordu'nun elinde idi.

Ağustos 1894'de Ermeniler ele geçirdikleri Müslümanları katlederek silahlı ayaklanmayı süratle yaymaya başladılar⁶⁹. 3.000 kişilik bir çete rastladıkları Türk köylerini tahrip ederek, insanları en ağır işkencelerle öldürerek, Müslüman halkın inançlarına, kutsal saydıkları bütün değerlere en ağır hakaretlerde bulunmuş, devleti ve devlet kuvvetlerini hiçe saymıştı. Olaylar, Talori bölgesinden çeşitli istikametlere yayılması üzerine 21 Ağustos 1894 tarihinde bölgeye gönderilen ilk askerî birlikle çatışma başlamıştı. Bu arada asiler Anduk Dağı'nda toplanmışlardı. 25 Ağustos 1894 tarihinde askerler bu bölgeye sevk edildi. 27 Ağustos 1894 tarihinde başlayan askerî hareket⁷⁰. "3 Eylül 1894 tarihinde Asâkir-i Şahane tarafından bastırıldı"⁷¹. 9 Eylül 1894 tarihinde Ermeni eşkıyasının reisi Boyacıyan ve arkadaşları sağ olarak yakalandı⁷². 17 Eylül 1894 tarihinde ise bölge asilerden tamamen temizlenmişti⁷³.

Sason İsyanı bütün Avrupa'nın dikkatini çekip, müdahalelerini sağlamak için komitelerce yapılmış plânlı bir isyan hareketiydi. Zaten komiteler nereye gitmişlerse oralarda hemen yağma ve kıtaller başlamıştı. Bunun en bâriz delili Sason olayıdır. Komitelerin gitmediği yerlerde ise Ermeniler pek rahat hayat sürmüşlerdir⁷⁴. Ancak bu olay dolayısıyla Avrupa'da Türk aleyhtarı büyük bir propaganda kampanyası açıldı. Çatışmalarda ölen Ermenilerin sayısı son derece mübalağa-

lı rakamlarla verilmeye başlandı. Hâlbuki Ermenilerden daha fazla olan Müslümanların ölü sayısı ile hiç kimse ilgilenmiyordu.

Rusya'nın ve diğer Avrupa Devletlerinin baskısına maruz kalan II. Abdülhamid, hadiseyi yerinde incelemek maksadıyla bir komisyon görevlendirdi.⁷⁵.

18 Aralık 1894 tarihinde oluşturulan tahkik heyeti şu kişilerden kuruldu:

"Hükümet tarafından: Yargıtay Dilekçe Dairesi Başkanı Şefik Bey'in başkanlığında; Emniyet Sandığı Müdürü Ömer Bey, İstinaf Cınayet Mahkemesi Reisi Celaleddin Bey ve Dâhiliye Nezâreti Memuru Mecid Efendi.

Konsoloslardan; Fransız Konsolosu Vilbert, Rus Konsolosu General Pr. Jevalsky ve İngiliz Konsolosu Shipley"

Komisyon, 4 Ocak 1895 tarihinden 21 Temmuz 1895 tarihine kadar altı ay incelemelerde bulundu.⁷⁶ Bu tahkik heyetinin ve konsolosların ayrıca tanzim ettikleri raporlarda Damatyan ve Boyacıyan'ın bölgeye gizli bir siyasî emelle geldikleri ve Ermenilerle bölgedeki diğer halk arasında çatışmalar yaratmaya çalıştıkları zikredilmişti. Ölü sayısı ise 265 kişi olarak gösterilmişti. İngiliz temsilcinin ayrı olarak aleyhe verdiği raporda bile sayı 900'ü geçmiyordu. Bu arada her zamanki gibi ne kadar Müslüman'ın öldüğü konusunda ise kimse ilgilenmemişti.⁷⁷

Bu arada Tahkik Heyeti'nin teşekkül etmesinden sonra Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa Van, Bitlis ve Erzurum Vilâyetlerine gönderdiği talimatta;

(68) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 58; BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XX*, Bel. No: 54, s. 159.

(69) E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 137-138.

(70) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 356.

(71) BOA., *Y. A. Hus.* 308/45

(72) BOA., *Y. A. Hus.* 308/73

(73) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, s. 356.

(74) General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, s. 215.

Sason (Talori) Olaylarının askerî harekâtı hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).s.167-198

(75) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 110-113.

(76) E. Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 473.

(77) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 147-149.

“1. Sadık tebaanın eşitlik ve güveninin sağlanması,

2. Ermeni fesat hareketlerine neden olacak idarî yolsuzlukların önlenmesi,

3. Kürtlerin ve Ermenilerin birbirine düşmanlığının önlenmesi,

4. Yargının süratli ve adil olması,

5. İlköğretimin (İslâm ve Hıristiyan) denetimi,

6. Hıristiyan din adamlarından fesadı önlemeyenlerin tespiti,

7. Yurt dışındaki Ermeni komiteleriyle haberleşmeye engel olunması” hususlarına uyulması istenmişti⁷⁸.

Bütün bunlara rağmen İngiltere, Fransa ve Rusya 11 Mayıs 1895 tarihinde Babıâli’ye ıslahatların derhal yapılması için müsterek bir muhtıra verdiler. 3 Haziran 1895 de bu teklifler toptan reddedildi. Bunun üzerine Ermeniler İstanbul’da bir karışıklık çıkarmaya karar verdiler⁷⁹.

“Sultan II. Abdülhamid Sason Tahkik Heyeti’nin raporunu yayınlamasından sonra Ermenilere ait olup hükümetçe ele geçirilen malzemelerin ve silahların bir koleksiyonunun tanzim edilmesini emretmişti. Bu koleksiyon yapılmış ve teşhir edilmek üzere Londra’ya gönderilmişti. Londra’da Avam Kamarası civarında teşhir olunan bu cinayet aletleri o vakit aleyhimizde bulunan İngiliz efkâr-ı umumiyesini biraz olsun yatıştırmış ve bilhassa İngiliz kadınlarının ön ayak oldukları galeyanı bir dereceye kadar lehimize döndürmeye hizmet etmişti”⁸⁰.

3. Babıâli Gösterisi

Ermeni Komiteleri Sason olayı sonrasındaki gelişmelerden umduklarını bulamamışlardı. Bu kere Avrupalıların gözünün önünde olsun diye İstanbul’da bir karışıklık çıkarmayı plânladılar⁸¹.

27 Nisan 1894 tarihinde İstanbul’da Patrik Âşıkyan’a bir suikast teşebbüsü yapıldı. Bu olaydan sonra patrik istifa etti⁸². Bundan sonra komitecilerin isteğiyle, İzmirliyan patrikliğe seçilmiş ve bu seçim Abdülhamid tarafından da onaylanmıştı⁸³. İzmirliyan patriklik görevinin sürdürürken dinî faaliyetlerinden çok siyasî çalışmalara yönelmiş, adeta Hınçak Komitesi’nin önde gelenleri arasına girmişti. Sultan’ın seçimi onaylamasına karşılık teşekkür edeceği yerde kilise ve milletine karşı vazifesini ifa edeceğini ifade etmesi üzerine, Sultan, patriğin sözünü sert bir şekilde keserek, sadık bir bende olmaya çalışmasını, Ermenilere de rahat durmalarını tembih etmesini emretmişti⁸⁴.

Hınçak Komitesi ve Patrikhane’nin işbirliği ile önceden, uzun çalışmalar ve ince hesapla hazırlanmış, plânlanmış bu iş için, Van, Muş, Bitlis ve daha birçok yerlerden cahil Ermeniler İstanbul’a getirilmişti⁸⁵.

İstanbul’da iki ayrı Hınçak Komitesi bulunuyordu. Birisi “Yönetim Kurulu”, diğeri “İcra Komitesi” idi. Türkiye’deki isyankâr bütün hareketler için talimat Yönetim Kurulu’ndan çıkıyordu. İcra Komitesi, Yönetim Kurulu’ndan aldığı direktifler çerçevesinde organizasyonu hazırlıyordu. Gösteri kararı Yönetim Kurulu’nca alındı. İcra Komitesi bunu organize etmek için, üç kişilik bir heyet kurdu. Birkaç ay süren hazırlık safhası 28 Eylül 1895 tarihinde bitirildi. O gün Hınçaklar, Fransızca kaleme alınmış bir mektubu İstanbul’daki sefaretlere ve Türk Hükümeti’ne gönderdiler. İhtilâl Komitesi’nin mührünü taşıyan bu mektupta “İstanbul Ermenileri, Ermeni Vilayetlerinde yapılacak ıslahatla ilgili taleplerini bildirmek üzere tamamen barışçı

(78) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXV*, İstanbul 1990, Bel. No: 40, s. 153.

(79) A.Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa.*, s.46-47.

(80) Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1990, s. 331.

(81) S. J. Shaw, E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 254.

(82) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 146.

(83) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXVI*, İstanbul 1990, s. XXXIII.

(84) BOA., *a.g.e.*, s. XXXIV

(85) M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Taribte Ermeni Mezalimi*, s. 215

bir nümâyîş tertipleyeceklerinden ve bu, hiçbir şekilde saldırgan bir hüviyet taşımayacağından polisin veya silahlı kuvvetlerin bunu önlemek maksadıyla müdahaleleri şâyân-ı teessüf neticeler yaratabilir ve bunun mes'uliyeti bize raci olmaz” deniliyordu.

Bu mektupta iki nokta dikkati çekmekteydi. Evvela İstanbul’da böyle nümâyîşler yasak olmasına rağmen, Hınçaklar izin filan almaya gerek görmeyip, kararlarını tebliğ ediyorlardı. İkinci husus ise müdahale halinde şâyân-ı teessüf olaylar olacağını da peşinen beyan ediyorlardı⁸⁶.

Said Paşa hatıralarında; İsmi gizleyen bir Ermeni’nin daha önceden bu tertibi Temyiz Mahkemesi Başkanı’na yazılı olarak gönderdiğini yazmıştı. Bu bilgiler üzerine Sadrazam Said Paşa, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa’yı konağa davet ederek meseleyi enine boyuna görüştüler. Sonuçta; Ermenilerin kilisede toplanmalarına karışmamaya fakat bundan sonraki toplu eylemlerine izin vermemeye karar verdiler⁸⁷. Aslında Ermenilerin İstanbul’da bir karışıklık çıkarmak için gelecekleri bir sene öncesinden haber verildiğinden 29 Eylül 1894 (H. 28 Ra 1312) tarihinde Padişah bir irâde çıkararak gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti⁸⁸. Nihayet beklenen olmuş ve Van, Muş...vb. yerlerden gelen Ermenilerin bir gösteri hazırlığı içinde oldukları öğrenilmiş ve yaklaşık bir sene sonra 19 Eylül 1895 (H. 28 Ra 1313) tarihinde yayımlanan irâdede İstanbul’a gelen bu Ermenilerin gösterilerine zaptiyece engel olunması istenmişti⁸⁹.

30 Eylül 1895 sabahı Ermeniler çeşitli semtlerde toplanmaya başlamışlardı. En büyük kalabalık Kumkapı Sempti’nde toplanmıştı. Babiâli’ye doğru iki bin kişi civarında yürümeye başlamışlardı. Bu sıralarda sokaklarda medrese talebelerinden ve esnaftan ellerinde sopalar bulunduğu halde bir hayli insanın alışılmamış vaziyette dolaştıkları görüldüğünden, zaptiyeler karşı bir nümâyîş için de tedbirler almıştı⁹⁰.

Toplanan göstericiler, Erzurum olayları dolayısıyla çıkarılmış olan “Erzurum Ermeni dağlarından bir ses çınladı” marşını söyleyerek Kumkapı’dan Babiâliye doğru ilerlemeye başladılar. Yollarda sık sık silah atarak, bıçak ve tabancalarla etrafa saldırdılar ve “Yaşasın Ermenistan!” diye bağıldılar. Sultan Mahmut Türbesi yakınlarında Jandarma binbaşı Servet Bey bunların hücumuna uğradı ve şehit edildi. Bir taraftan da Galata’dan, Üsküdar’dan çeşitli yerlerden yüzlerce Ermeni göstericilere katıldı. Özellikle Çatalhan’dan gelen beş yüz Ermeni jandarma ve polise ateş ettiler. Yürüyüşçülerin sayısı Babiâli yakınında beş bini bulmuştu. Bu arada Patrik İzmirliyan, Sadrazam Said Paşa tarafından Babiâli’ye davet edildi ise de hastalığını bahane ederek gitmedi ve ayağına kadar gönderilen Zaptiye Nâzırı’nı da kabul etmedi. Bunun üzerine Zaptiye Nâzırı, Patrikhane üyelerinden bazılarıyla görüştü. Onlar da halkın dağıtılmasına çalışacaklarını söyleyerek halkın üzerine ateş açılmamasını istediler⁹¹.

Ermenilerin şiddet kullanmadan dağıtılmaları için Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa bir beyannâme hazırlayarak halka okunmak üzere Zaptiye Nâzırı’na verdi. Beyannâme Yaver Halit Bey tarafından kalabalığın önünde okundu⁹². 30 Eylül 1895 tarihli beyannâme şöyleydi:

“Ermeni Patriği Efendi ve Ermeni mu’teberanı ve Patrikhane kilisesinde ictimâ etmiş olan ahâlî!

Devlet-i Aliyye’de kanûnen ictimâ memnu’dur. Şimdi dağılınız. Dağılmaz iseniz mes’uliyet sizlere ait olur ve kanûnen ağır ceza görürsünüz. Herkesin haklı ve haksız, sahib ve gayr-i sahib, bir şikâyeti olduğu halde Bab-ı Hükümet açıktır. Fakat bunu kanun dairesinde beyan etmek lâzım gelir. Kanun dairesinde beyan-ı

(86) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 149-150

(87) Said Paşa, *Amlar*, (Çev: Şemseddin Kutlu), İstanbul 1977, s. 194.

(88) BOA., İ. Hus. 1312. Ra/106.

(89) BOA., İ. Hus. 1313. Ra/55

(90) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 152.

(91) E. Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 481.

(92) Said Paşa, *Amlar*, s. 105.

bal için Patrik Efendi biri Meclis-i Rubâni ve diğeri Meclis-i Cismâni azasından iki zat ile beraber şimdi Babiâli'ye gelmelidir.

Yukarıdaki ilâm fehâmetlü, devletlü Sadrazam Hazretleri'yle bil-müzâkere iş bu Pazartesi günü saat altı buçukta tanzim ve sizlere kıraat etmeye ve edeceğiniz muameleye göre hükümet namına lâzım gelen tedbiri ittihaz etmeye Zaptiye Nâzırı Devletlü Paşa Hazretleri'ni memur ettim.

Dâhiliye Nâzırı Rıfat 10 Rebiyülâhur 1313⁹³

Bundan sonra, yine aynı gün Sadrazam Said, Adliye ve Mezahib Nâzırı Rıza, Dâhiliye Nâzırı Rıfat ve Harbiye Nâzırı Turhan imzasıyla şu bildiri gönderildi:

“Ermeni Patrikliği'ne ve Patrikhane Rubani ve Halk Meclisi Üyelerine:

Toplanan halkın dağıtılmasını Osmanlı Hükümeti adına bildirmek için Zaptiye Nâzırı Hazretleri Patrikhane'ye gönderilmiştir.

Patrik Efendi sözü geçen Nâzırla görüşmekten kaçındı. Daba sonra bu iş için yaverlerden Halit Bey tarafından, hazırlanan bildiri okunmuştu. Yine halk dağılmadı. Yalnız Patrikhane üyelerinden birinin verdiği cevapla geri döndü. Cevap toplananların dağıtılmasına çalışılacağı, fakat Zaptiye Nâzırı aracılığıyla Babiâli'den ricada bulunmalarına izin verilmesi konusundadır. Zaptiye Nâzırı'nın verdiği bilgiye göre, bu ricanın toplanan halka ateş açılması olduğu anlaşılıyor. Osmanlı Hükümeti'nin kanunen yasaklanmış olan toplanmalara aykırı hareket eden kişileri, Patrikhane'nin ricasıyla ılımlı bir şekilde davranması ve zorla dağıtılması iyi niyetin ispatıdır. Bu topluluğa askerler karışmamış olup toplananların amaçları ne hükümetin menfaatine ve nede cemaatin baklı ve kanunî menfaatlerine uygundur. Sayıca az olanların kıskırtması yüzünden bu hareketin yapıldığı bilinmektedir. Bundan dolayı bu bildirin verilmesi zamanından başlayarak bir saate kadar toplananların dağılması teklifi oybirliğiyle karar vermiştir⁹⁴.

Said Paşa hatıratında Seraskerlik'ten defalarca bir tabur asker istenmiş ise de Serasker Rıza Paşa sürekli oyalayıcı cevaplar verdiği gibi, Mabeyn'in de askerinin işe karıştırılmamasını ve zaptiyelerle hadisenin önlenmesini istediğini⁹⁵ belirtmiştir. Bu arada Sadrazam Said Paşa'ya Meclis-i Vükela'nın sarayda toplanması yolunda bir irâde gelir. Said Paşa ise Ermenilerin bu hareketinden çok etkilendiğinden korkular içinde kalmış ve Saray'a gitmek için kendi arabasını önceden boş olarak gönderip Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'nın arabasına binmişti. Saray'a vardıklarında ise hadisenin bastırılıp bastırılmadığı irâde ile sorulunca Sadrazam, Ermeni Patrikhanesi'nin topa tutulmasını ve kendi evlâd-ı iyâlinin suikasta uğramaması için merhameten saraya naklini isteyecek kadar telaşlanmıştı⁹⁶.

Ertesi gün Sadrazam'la beraber Dâhiliye, Hariciye ve Adliye Nâzırları Saraya çağırıldı. Bu arada Ermenilerin gösterilerinin yayıldığı ve Müslüman halkın da bunlara karşı çıktığı ve kanlı çatışmalar olduğu yolunda haberlerin gelmesi üzerine bu heyet bir bildiri daha yayınlayıp bunları çoğaltarak işlek cadde ve sokaklara astırdılar. Bu bildiride Müslüman veya Gayr-i Müslim her sınıf halkın, Devletin emirlerine itaat etmeleri ve kanun çerçevesinde hareket etmeleri aksi halde şiddetle cezalandırılacakları ilân edilmişti⁹⁷.

Bu arada Ermenilerin Babiâli'ye girmeleri engellenmişti. Ancak, Ermeniler kargaşalıkları İstanbul'a yaymak niyetinde olduklarından civardaki camii, mektep ve medreselerin önündeki hoca, din adamları ve talebelere saldırdılar. Müslümanlar ile Ermeni asileri arasındaki sokak kavgaları üç gün gece gündüz İstanbul'un muhtelif semtlerinde devam etti⁹⁸.

(93) Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 75; Said Paşa, a.g.e., s. 111.

(94) Said Paşa, a.g.e., s. 112; E. Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi...* s. 482.

(95) Said Paşa, a.g.e., s. 113-14.

(96) M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri V*, İstanbul 1948, s. 99-100.

(97) Said Paşa, *Anılar*, s. 119-120.

(98) M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihçe Ermeni Mezalimi*, s. 221-230.

Ermenilerin uzun zamandır yaptıkları hazırlıklarını ve Anadolu'dan bir sürü adam getirip silahlandırmalarını yetkililer yakından takip ediyorlardı. Türk yetkililerinde aynı şekilde ne olur ne olmaz düşüncesiyle halkı silahlandırdıkları da⁹⁹ ileri sürülmüştü.

Serasker Rıza Paşa Alman danışmanlarının tavsiyesiyle bir iç harp çıkma ihtimaline karşı askerî birlik göndermemesi fikrini ileri sürmüş ve Padişah da bu fikri kabul etmişti. Bunların düşüncesine göre, askerî birlik sevk edilirse, halk da askerlere katılarak vahim olaylar meydana getirebilirlerdi. Ancak askerî birliklerin kullanılmaması bir taraftan Ermenilere cesaret verdi, öte yandan da Müslüman halkın, Ermenilere karşı harekete geçmesine sebep oldu. Bu suretle İstanbul, üç gün kadar anarşi içinde kaldı¹⁰⁰. Bu olaylarda beş on Müslüman'a karşılık birkaç yüz Ermeni hayatını kaybetti¹⁰¹.

Avrupa'nın büyük devletleri bu olaylar üzerine hükümet nezdinde şiddetli protesto da bulundular. İngiltere, bundan başka eskiden olduğu gibi hükümet işlerinin Yıldız'dan değil Babiâli'den idare edilmesini istedi¹⁰².

II. Abdülhamid ise, Ermeni olayları çıktığı sırada gerekli tedbirleri alıp hadiseyi hemen yerinde bastırmadığı görüşünden hareketle, fakat aslında İngiltere'yi yatıştırmak için, Sadrazam Said Paşa'yı 1 Ekim 1895 tarihinde azlederek İngiliz politikasına yakınlığı ile bilinen Kâmil Paşa'yı Sadrazamlığa getirdi¹⁰³.

4. Zeytun İsyanı

Zeytun isyanı Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı devrinde başlamıştı. Ancak isyan devam ederken Halil Rıfat Paşa Sadrazamlığa tayin edilmiş bu vazifede iken de isyan sona ermişti.

Hemen hemen bütün tarihi, isyanlar ile geçmiş olan Zeytun¹⁰⁴ O tarihlerde Halep Vilâyeti'nin Maraş Sancağı'na bağlı bir kaza idi. Nüfusu 1897 tarihine göre 8.000 Müslü-

man, 9.000 Ermeni olmak üzere 17.000 kişi idi¹⁰⁵.

Zeytun Ermenilerinin hazırlıkları, isyandan birkaç sene öncesine kadar dayanıyordu. Zira 13 Aralık 1892 tarihinde Zaptiye Nâzırı Nazım Paşa tarafından Sadrazam Cevad Paşa ve Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'ya gönderilen yazıda; "Mersin ve İskenderun'dan kalkan Nemçe adlı vapurun her seferinde Zeytun'lu üç-beş Ermeni'yi İskenderiye'ye ve oradan da Amerika'ya kaçırdığını, bunun Mısır'daki Ermeni Komitesi tarafından finanse edildiğini, Mısır'daki Ermeni Komitecilerinin gayet rabat faaliyette bulduklarını ve ayrıca Atina Ermeni Komitesi'nin Zeytun'a üç yüz tüfek gönderdiğini" bildirmişti¹⁰⁶.

İsyandan az önce de, Maraş'ta İdare Meclisi Üyesi Agop Çorbacıyan'ın evinde şüphe üzerine emniyet tarafından yapılan aramada, Hınçak Komitesi Nizamnâmesi, mühürleri ve mektupları ele geçirilmişti. Bu mektupların tetkikinden Zeytun Ermenileri ile Hınçak Merkez Komitesi'nin devamlı irtibatla oldukları ve isyana teşvik edildikleri anlaşılmaktaydı¹⁰⁷.

Zeytun'da çıkarılan isyanların en büyüğü, en tehlikelisi ve en mühimi 1895 yılı sonlarında başlayan isyandır. Buna, Hınçak liderlerinden başka hemen bütün dağlı Ermenilerin de katılması, isyanın ve silah te-

(99) S. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s. 294.

(100) E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 142.

(101) İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972, s. 335.

(102) E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 142-143.

(103) M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3365.

(104) Zeytun isyanlarının tarihçesi hakkında geniş bilgi için bkz. Erdal İlater, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1915)* Ankara 1995; E. Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 487-499; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarichte Ermeni Mezalimi*, s. 296-313; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 157-161; Zeytunlular çok fakir bir bölgede yaşadıkları ve imkânları bulunmadığını ileri sürerek IV. Murat'tan vergiden muaf kılınmaları için bir ferman aldıklarını iddia ederlerdi. Onların iddiasına göre 1884 senesinde yanlış olduğunu söyledikleri bu fermanla, Osmanlı Padişahı Zeytun Kasabası'nın yıllık vergisini 15.000 kuruş olarak tespit etmiş, başka hiçbir hükümdarın buna karışmamasını, Osmanlı memurlarının kasaba içinde bulunmamasını emretmiş imiş. Bu uydurma belgeye dayanarak XIX. yüzyılın sonlarına kadar Zeytun Ermenileri zaman zaman isyan etmişlerdi. (K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 157.)

(105) E. İlater, *a.g.e.*, s. 79.

(106) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XI*, İstanbul 1988, Belge No: 85, s. 263.

(107) E. İlater, *Zeytun İsyanları*, s. 139-140.

mininin hem Patrikhane ve hem de yabancı devletler tarafından desteklenmesi, olayların çok kanlı olmasına sebep olmuştur.

23 Temmuz 1895 tarihinde, II. Abdülhamid'in Ermeniler hakkında çıkardığı genel aftan faydalanan Hınçak Komitesi'nin Londra'daki genel merkezi, Agashi (Garabet Tursargisyan) adlı teröristi Klikya (Çukurova)'ya gönderdi. Buradan Zeytun'a bağlı Alabaşlı köyüne giden Aghasi Ermenileri kışkırtarak ayaklanma başlar başlamaz İngiliz donanmasının İskenderun'a geleceği propagandasını yaptı. Ayrıca Aghasi, Haleb'deki İngiliz Konsolosu ile de devamlı temas halinde bulunuyordu.

Aghasi ve arkadaşları, 16 Eylül 1895 tarihinde Karanlık Dere denilen yerde toplanarak yapacakları isyanın plânını hazırladılar. Aghasi'nin emrinde toplanan Zeytun, Firmus, Geben, Sis (Kozan), Londak, Karamanlı, Döngel ve Şevilki Ermenilerine daha sonra Maraş, Antep, Urfa, Halep, İskenderun, Adana, Haçin, Kayseri, Gürün, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van ve Bitlis Ermenilerinden de katılanlar oldu. Böylece sayıları on bine ulaşan Ermeniler isyana hazır hale geldiler¹⁰⁸.

Ermeniler 14 Ekim 1895 (R. 2 T. Evvel 1311) tarihinde Zeytun Kaymakamı'nın evini kuşunladılar. 19 Ekim 1895 tarihinde de isyan ettiklerini ilân ettiler¹⁰⁹. Harekete geçen Ermeniler telgraf hatlarını keserek haberleşmeye engel oldular. Bu arada iki bini silahsız, dört bini silahlı olarak Zeytun kışlasını ve hükümet konağını kuşatarak; Kaymakam, elli subay ve altı yüz askeri esir aldılar. Esirler sonradan Zeytun kadınları tarafından öldürüldüler¹¹⁰. 1 Kasım 1895 (R. 20 T. Evvel 1311) tarihinde Maraş ile Zeytun arasındaki köprüyü yakarak Maraş'tan Zeytun'a asker sevkini engellemeye çalıştılar. Ermeniler Zeytun çevresinde toplanmaya çalışırken Maraş'taki Ermeniler 4 Kasım 1895 tarihinde ayaklanma çıkardılar. Zeytun'lu eşkıyalar 12 Kasım 1895 tarihinde Maraş'a bağlı Körtel köyünü basarak evleri yakmışlardı. 18 Kasım 1895 tarihinde yedi yüz kişilik Zeytun'lu ve

Alabaşlı Ermeni eşkıyası Andırın Kasabası'na hücum etmiş, mallarını yağmalamış, kadınları esir ederek Zeytun'a götürmüş ve hükümet konağını da yakmışlardı¹¹¹. Bu arada Haleb Vilâyeti'nden Babıâli'ye gelen telgrafta Ermeniler tarafından birçok İslâm köyünün yakılıp çocukların dahî öldürüldüğü, Müslüman kadınların memelerinin kesilerek ve kaçamayan köylülerin de toplu olarak öldürüldüğü anlaşılmıştı. Bundan başka Zeytun kışlası ele geçirilerek yakılmış, birkaç kişi dışında subaylar ve askerler öldürülmüş, silah ve cephaneleri ele geçirilmişti¹¹².

Zeytun'daki olaylar bu şekilde devam ederken 3 Kasım 1895 (H. 15 Ca 1313) tarihinde Sadrazam Kâmil Paşa'nın başkanlığında Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'nın da bulunduğu Meclis-i Vükelâ toplanarak, Diyarbakır ve Zeytun olaylarını görüştü. Bu toplantı sonunda özet olarak; *"Zeytun'daki eşkıyanın tenkili ile ilgili olarak Maraş'a sevk edilmekte olan on dört tabur askerin iki taburunun Maraş'ta kalmasının uygun olacağı geriye kalan on iki tabur asker ve on topun Zeytun'a hareketine karar verildi. Maraş Havalisi Umum Kumandanlığına tayin edilen Mustafa Remzi Paşa'ya, ilk önce ellerindeki silahları teslim edip hükümete teslim olmaları, kabul etmezlerse gereğinin yapılması yolunda talimat verildi. Çünkü Zeytun kazası iki dağ arasında ve evleri ahşaptan birbirine bitişik şekilde ve sokakları da dar idi. Burada yapılacak bir savaşta evlerin ve içindeki kadın, çocuk ve yaşlıların da yanacakları tahmin edildiğinden, Zeytun'a askerin girmeyip muhasara altında tutulmasının ve Ermenilerin nasihatlerle itaate davet edilmeleri, kabul etmezler ise en son askeri harekete geçilmesi ve böyle bir durumda ise kadın, çocuk, sakat ve yaşlıların zarar görmemelerine dikkat edilmesi yolunda kumandanlığa talimat verilmesine karar verilerek"* aynı gün irâdesi de çıkarılmıştı¹¹³.

(108) E. İltar, a.g.e., s. 145-147.

(109) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 309.

(110) E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 491.

(111) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 309.

(112) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi II*, s. 381.

(113) BOA., Y.A. Res. 77/14

Zeytun'a asker gönderilmesine karar verildiği andan itibaren Padişah bir an evvel askerini yetiştirerek asilerin cezalandırılmasını istemiş, aksi takdirde gecikme halinde, daha önceki Ermeni olaylarında görüldüğü gibi yabancı devletlerin arabuluculuk girişiminde bulunabileceklerini belirtmişti¹¹⁴.

Bu arada 7 Kasım 1895 (H 19 Ca 1313) tarihinde Sadrazam Kâmil Paşa, azledilmiş ve Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa Sadrazamlığı tayin edilmişti¹¹⁵.

Askerî birliklerin Zeytun üzerine harekete başlayacakları sıralarda İngiltere Hariciye Nâzırı ve bir müddet sonra da İngiltere Başbakanı Lord Salisbury de telgrafla askeri harekâtı durdurmak için teşebbüste bulundular. Bunun üzerine Padişah'ın emriyle Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın başkanlığında Meclis-i Vükelâ 23 Kasım 1895 (H. 5 C 1313) tarihinde toplanarak; "*Askerî harekâtın tehirinin şimdilik doğru olmayacağı, birliklerin Zeytun'a hareketlerinin devam etmesinin yapılacak anlaşmada lehimize kararların alınmasına hizmet edeceği ve zaten daha önceki Meclis-i Vükelâ'da da ilk önce hükümete teslim olmalarının teklif edileceğinin kararlaştırılacağı belirtilerek, komitecilerin ve canilerin teslimi, yakılan kışlanın yaptırılması, askerinin kışlaya tekrar yerleşmesi ve ele geçirdikleri top ve silahların teslimi şartlarının ileri sürülmesi*" kararlaştırıldı¹¹⁶.

Daha sonra Serasker Rıza Paşa Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya gönderdiği yazıda Zeytun'daki Ermenilere bir heyet gönderilerek yukarıdaki tekliflerin iletildiği ve Ermenilerin heyeti iyi karşılamalarına rağmen, kendilerine bir hükümet süsü vererek menfaatlerine bir netice çıkması için işi uzatmaya çalıştıkları bildirilmişti.

Bu konu tekrar görüşülmek üzere Meclis-i Vükelâ'ya havale edildi. 5 Aralık 1895 (H: 17 C 1313) tarihinde toplanan Meclis, işin uzamasının devletin aleyhine olacağı için Mustafa Remzi Paşa'nın hemen Zeytun'a hareket etmesi ve tekliflerin kabul edil-

memesi halinde gerekli askerî müdahalenin yapılmasını kararlaştırılmış ise de, aynı tarihli Padişah'ın irâdesinde İngiltere, Almanya ve İtalya sefirlerinin devreye girmesi yüzünden, işi barış yoluyla halletmenin uygun olacağı, ancak en son çare yine askerinin müdahale edebileceği şeklindeydi¹¹⁷.

24 Aralık 1895 tarihinde Osmanlı kuvvetlerinin Zeytun'u muhasaraya başladıkları sıralarda Zeytun'daki Ermenilerin sayısının on beş bin civarında olduğu bildirilmişti¹¹⁸. Bu tarihlerde beş bin kadar asi kasabadan ve kışladan Kilis istikametine kaçtı ise de, bir kısmı yakalandı. Büyük devlet elçilerinin Babıâli'ye müracaatları, Saray tarafından kabul olduğundan, Zeytun'a girmek üzere olan ordunun harekâtı durduruldu. Bu sırada, Mustafa Remzi Paşa, yavaş hareket ettiğinden azledildi, yerine tayin edilen Halep Nizâmiye Fırkası Kumandanı Ethem Paşa Maraş'a geldi ve teslim şartlarını görüşmek üzere derhal Zeytun'a hareket etti. Müzâkerelere memur edilen Halep'deki Rus, İtalyan (Almanya ve Avusturya'yı da temsilen), Fransız ve İngiliz konsolosları da, Zeytun'a hareket ettiler. 1 Şubat 1896 tarihinde başlayan ilk görüşmeler 5 Şubat 1896 tarihine kadar devam etti¹¹⁹. Yabancıların devreye girmesi Ermenileri kurtarmıştı. Tahmin edildiği gibi büyük devletleri arkalarına alan Ermeniler oyalama taktiğine başvuruyorlardı. Osmanlı Hükümeti'nin ise sabrı taşmak üzereydi. Nitekim 8 Şubat 1896 (H. 23 Ş 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dan komutanlara gönderilen tezkerede özetle: "*Zeytun'un ileri gelenlerinden on üç imza ile arabulucu devletlerin temsilcilerine gönderilen yazıda, Müslümanların silahları toplatılır ise kendileri de Asakîr-i Şabane'den ele geçirdikleri silahları teslim edeceklerini, kışlaya tamire muktedir olmadıklarını, komitecilerin af edilmelerini ve Zeytun'a Hıristiyan bir kay-*

(114) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi II*, s. 377.

(115) İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972, s. 335.

(116) BOA., İ. Dh. 1313. C/61.

(117) BOA., İ. Dh. 1313. C/63.

(118) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 146.

(119) E. İter, *Zeytun İsyanları*, s. 155.

makam tayin edilmesini istediklerini, ancak bu tekliflerin kabulünün mümkün olmayacağını, buna karşılık üç gün zarfında hükümetin tekliflerinin kabul olunmadığı takdirde askeri harekâtın başlatılabileceğinin bildirilmesini ve bu arada Müslümanların elinde silah bulunmadığı ve bunların zaten ıslahata giden memurlar tarafından vaktiyle toplanmış olduğu” bildirilmişti¹²⁰.

Nihayet 7 Ekim 1895 tarihinde Hınçak Komitesi tarafından çıkarılan ve İngiltere tarafından desteklenen Zeytun isyanı 11 Şubat 1896 tarihinde Babîâli ile Zeytun asileri arasında yapılan¹²¹ “İsyancıların silahlarını teslimi, genel af çıkarılması, İngiltere’den gelenler de dâhil komitecilerin yurt dışına çıkarılması...” gibi şartlarla sona erdi¹²².

12 Şubat 1896 (H. 27 Ş 1313) tarihinde Ethem Paşa ile Maraş Mutasarrıfı Abdülvahap Efendi’nin müştereken Sadrazam Halil Rifat Paşa’ya çektikleri telgrafta Zeytun’da antlaşmanın yapıldığı ve asayişin sağlandığı bildirilmişti¹²³.

İsyan çıkaran Hınçak Komitesi’nin altı lideri 13 Şubat 1896 tarihinde İngiliz Subaylarının himayesinde Zeytun’u terk ettiler ve 12 Mart 1896 tarihinde Mersin’den Marsilya’ya hareket ettiler¹²⁴.

Bu isyan sonunda Hınçak Komitesi’nin Türkiye’deki faaliyetleri de, isyanlar açısından aktif bir kuvvet olarak sona ermiş oluyordu. 1897 yılında ikiye ayrılan ve artık kendi iç meseleleri ile uğraşan Hınçak Komitesi’nin yerini Taşnak Komitesi alacaktır¹²⁵.

5. İsyanların Anadolu’ya Yayılması

Ermeniler bir dış müdahale ümidiyle 1895 yılı yaz aylarında isyanlarını yaygınlaştırmaya başladılar. İstanbul’daki Babîâli yürüyüşünden sonra ise, umduğunu bulamayan Ermeniler Anadolu’nun neredeyse her yerinde komiteler vasıtasıyla olaylar çıkardılar. Bunlardan en tehlikelisi ve uzun süreliyi yuvarıda bahsettiğimiz Zeytun İsyanı idi. Aynı

tarihlerde Anadolu’nun diğer vilâyetlerinde çıkan olayların hepsinde de görülen ortak nokta ilk saldırıya başlayan tarafın Ermeniler olmasıdır. Müslümanlar ise galeyana gelerek emniyet kuvvetleri ve askerin müdahalesini beklemeden harekete geçmesiyle olaylar daha da artmış ve bu yüzden ölü sayısı da fazla olmuştur. Bu olaylar birkaçı dışında bir-iki gün içerisinde bastırılmıştır.

Anadolu’da meydana gelen olayların en önemlileri ve bu olaylarda Ermenilerden ve Müslümanlardan ölen ve yaralananların miktarı şöyledir:

3 Ekim 1895 (R. 21 Eylül 1311) tarihinde Trabzon’da bulunan eski Van Valisi’ne suikast düzenlenmesiyle olaylar başlamış 8 Ekim 1895 (R. 26 Eylül 1895) tarihinde de Ermenilerin dükkânlarını kapatarak Müslümanlara ateş açmasıyla olaylar büyümüş ve alınan tedbirlerle olaylar önlenmişti. Bu olaylarda Ermenilerden, şehir merkezinde 182, köylerde 21 ölü 18 yaralı, Müslümanlardan 21 ölü, Rumlardan 1 ölü tespit edilmiştir¹²⁶.

6 Ekim 1895 (24 Eylül 1311) tarihli Mamurat’ül aziz Vilâyeti’nden Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen tezkirede 25 Eylül 1895 (R. 13 Eylül 1311) tarihinden beri Ermenilerin kilisede toplanarak uzun süre burada kaldıktan sonra askerlere silah atmaya başlamaları ile olaylar büyümüş, askerlerin ateşe mukabele etmesiyle olayların büyümesi engellenmiş ve asiler kaçmışlardı. Ancak olayların duyulması üzerine Müslüman aşiretler Ermenilerin üzerlerine saldırmışlar ve bu arada Ermenilerin çıkardıkları yangında 410 Ermeni evi 13 Müslüman evi 95-137 arasında Müslüman dükkânı yanmıştı. Olaylar yirmi dört saat içinde bastırılarak asayiş sağlanmıştı. Bu olaylarda Ermenilerden 581

(120) BOA., YA Hus. 345/59-3

(121) E. İltar, *Zeytun İsyancıları*, s. 160.

(122) E. Z. Ökte, *Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi II*, s. 434.

(123) BOA., YA Hus. 345/102

(124) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 148.

(125) E. İltar, *Zeytun İsyancıları*, s. 160

(126) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 166; M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 269-270.

ölü, 48 yaralı Müslümanlardan 11 ölü 26 yaralı tespit edilmişti¹²⁷.

7 Ekim 1895 (R. 25 Eylül 1311) tarihinde Kayseri Sancağı'na bağlı Develi Kazası'nın Everek Kasabası'ndaki olaylarda Ermenilerden 12 ölü, Müslümanlardan 2 yaralı tespit edilmiştir¹²⁸.

9 Ekim 1895 (R. 27 Eylül 1311) tarihinde İzmit Sancağı, Geyve Kazası'nda pazar yerinde iki Ermeni Komiteci gencin Müslümanlara rastgele ateş açmasıyla olaylar başlamış; Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan kavgada 33 Ermeni ölmüş ve bir o kadarı da yaralanmıştı¹²⁹.

21 Ekim 1895 (R. 9 T. Evvel 1311) tarihinde Erzincan'da Ermenilerin Müslümanlara silah atmaları sonucu çıkan kavgada Ermenilerden 50, Müslümanlardan 5 kişi ölmüştür¹³⁰. Bir hafta sonra Ermenilerin çıkarıldığı bir başka olay ile beraber ölü ve yaralı sayısı Ermenilerin 111 ölü 157 yaralı, Müslümanlarınki 10 ölü 107 yaralıya çıkmıştır¹³¹.

25 Ekim 1895 (R. 13 T. Evvel 1311) Cuma günü Gümüşhane'de yine Ermeniler tarafından başlatılan olaylar aynı gün bastırılmış olaylarda Ermenilerden 9 ölü 6 yaralı, Müslümanlardan 2 ölü 4 yaralı tespit edilmiştir¹³².

25 Ekim 1895 (R. 13 T. Evvel 1311) Cuma günü Bitlis'te Müslümanlar Cuma namazı kılarken Ermenilerin saldırılarıyla başlayan olaylar çevre köylere de sıçramış ve olaylar bir-iki gün içinde bastırılmıştı. Bu olaylarda Ermenilerden 136-139 arası ölü 40 yaralı, Müslümanlardan 38 ölü 135 yaralı tespit edilmişti. Bu olay daha sonra, köylere de sıçramış ve bu olaylarda Ermenilerden 171 ölü 49 yaralı, Müslümanlardan 86 ölü 38 yaralı tespit edilmiştir¹³³.

26 Ekim 1895 (R. 14 T. Evvel 1311) tarihinde Bayburt'un Ermeni mahallesinden silahların atılması üzerine Müslümanlar heyecanlanmış ve kasaba birden bire karışmıştır.

Asker, polis ve jandarma kargaşalığı önlemeye çalışmışsa da, karışıklık akşama kadar devam etmiştir. Bu olaylarda Ermenilerden 177 ölü 35 yaralı, Müslümanlardan 2 asker 3 sivil olmak üzere 5 ölü 12 yaralı tespit edilmiştir. Ertesi gün olaylar çevre köylere sıçramış ve Ermenilerle Müslümanlar arasındaki çatışmalar birkaç gün devam etmiştir. Bu çatışmalarda Ermenilerden 544 kişi ölmüş 72 kişi de yaralanmıştır. Müslümanlardan da 17 ölü 22 yaralı tespit edilmiştir¹³⁴.

28-30 Ekim 1895 (R. 16-18 T. Evvel 1311) tarihleri arasında Urfa'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında silahlı çatışmalar olmuş, fakat ölü sayısı tespit edilememiştir¹³⁵.

30 Ekim 1895 (R. 18 T. Evvel 1895) tarihinde Erzurum'da Ermenilerin önce hükümet konağını basmaları arkasından da buraya gönderilen askerlerin üzerine ateş açmalarıyla olaylar büyümüş, çevre kaza ve köylere sıçrayarak Müslümanlarla Ermeniler arasında silahlı çatışmalar çıkmıştır. Neticede olaylar hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. Bu olaylar da Ermenilerden 264 ölü 179 yaralı, Müslümanlardan 41 ölü 43 yaralı tespit edilmiştir.

Olaylar daha sonra Erzurum'un bazı kazalarına da yayılmış buralardan; Refahiye'de Ermenilerden 18 ölü, Müslümanlardan 1 ölü 16 yaralı, Kuruçay'da Ermenilerden 9 ölü 5 yaralı Müslümanlardan 2 ölü 3 yaralı, Kemah'ta Ermenilerden 4 ölü 5 yaralı, Tercan'da Ermenilerden 140 ölü 42 yaralı, Müslümanlardan 25 ölü 5 yaralı, Pasinler'de Ermenilerden 28 ölü 13 yaralı Müslümanlardan 1 ölü, Kığı'da Ermenilerden 20 ölü 13 yaralı Müslümanlardan 56 ölü 19 yaralı, Eleşkirt'te

(127) M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 243.

(128) M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 234.

(129) M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 232.

(130) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 96; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 281.

(131) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 171; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 288.

(132) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 100; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 271.

(133) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 172-175; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 272-276.

(134) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 103, 168-169; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 282-283.

(135) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 107; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 254-255.

Ermenilerden 4 ölü 2 yaralı, Hınıs'ta Ermenilerden 32 ölü Müslümanlardan 6 ölü tespit edilmişti. Erzurum olaylarında toplam ölü ve yaralı sayısı ise Ermenilerden 598 ölü 406 yaralı, Müslümanlardan ise 116 ölü 183 yaralı tespit edilmiştir¹³⁶.

1 Kasım 1895 (20 T. Evvel 1311) tarihinde Diyarbakır'da Müslümanlar Cuma namazı kılarken Ermenilerin ateş açmasıyla ve cemaatin dışarı çıkmasıyla olaylar başlamış, aynı gün hükümet kuvvetleri tarafından zorlukla bastırılmıştır. 8 Kasım 1895 (R. 27 T. Evvel 1311) tarihinde İstanbul'a gönderilen telgrafta Ermenilerden 300'den fazla ölü 100 yaralı, Müslümanlardan 70 ölü 80 yaralı olduğu bildirilmiştir. Bundan başka aynı gün Siverek'te de Müslümanlar ile Ermeniler arasında olaylar olmuş ancak ölü ve yaralı sayısı tespit edilememiştir¹³⁷.

4 Kasım 1895 (R. 23 T. Evvel 1311) tarihinde Malatya'da Ermeni bir berberin tıraş ettiği Müslüman müşterisinin kafasını ustura ile keserek öldürmesi üzerine başlayan olaylar büyümeden önlenmişti.

7 Kasım 1895 (R. 26 T. Evvel 1311) tarihinde Harput'ta Ermenilerin ateş açmasıyla olaylar başlamış, bu arada çevre köylerdeki Müslüman aşiretler olayı duyunca harekete geçmişlerse de askerlerin gayretiyle olayların büyümesine fırsat verilmemiştir.

9 Kasım 1895 (28 T. Evvel 1311) tarihinde Ermenilerin yoğun bulunduğu Arapkir Kasabası'nda yine komiteciler Müslümanların üzerine ateş açarak olaylar başlatmışlardı. Müslümanların evlerine çekildikleri sırada çevredeki aşiretler silahlanarak kasabaya yürüdüler. Bu sırada Ermeniler kendi ev ve dükkânlarıyla Müslümanların ev ve dükkânlarını ateşleyip yangın çıkardılar. Birçok Müslüman'ın evi, dükkânı, mağazası, cami, medrese, kütüphane ve derşanesi yandı. Yanan binalardan Ermenilere ait olanlar Müslümanlarınkine göre yok denecek kadar azdı. Bu arada Ermeniler suçu Müslümanların üzerine yıkmak için kiliselerini ateşe verdilerse de as-

kerler tarafından kısa sürede söndürüldü ve askerler kasabada duruma hâkim oldular¹³⁸.

12-14 Kasım 1895 (R. 31 T. Evvel- 2 T. Sâni 1311) tarihlerinde Sivas merkezinde iki kere çarşıda, Ermeniler ile Müslümanlar arasında çıkan kavga büyümüş iki taraftan da ölenler olmuş ve olaylar kısa sürede bastırılmıştır. Bu karışıklıklarda Ermenilerden 438 ölü 88 yaralı, Müslümanlardan 5 ölü 17 yaralı tespit edilmiştir. Olaylar daha sonra Sivas'a bağlı diğer sancak ve kazalara da sıçramıştır. Bunlardan Gerüme (Gürün?) 'deki olaylarda 476 Ermeni ölü 35'i yaralı, Müslümanlardan ise 64 ölü 56 yaralı, Divriği ve köylerinde Ermenilerden 114 ölü 29 yaralı, Darende'de Ermenilerden 20 Müslümanlardan 2 ölü, Tokat'a bağlı birkaç köyde çıkan olaylarda Ermenilerden 89 ölü tespit edilmiştir¹³⁹. Şark-î Karahisar'daki olaylarda ise Ermenilerden 221 ölü 120 yaralı, Müslümanlardan 9 ölü 4 yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁰.

15 Kasım 1895 Cuma günü yine Sivas'ta Müslümanlar camide iken Ermenilerin ateşiyle, galeyana gelen Müslümanlarla Ermeniler arasında çıkan kavgalarda 80 Ermeni ölmüştü. Müslümanların ölü ve yaralı sayıları 20 kişi idi¹⁴¹.

16 Kasım 1895 (R. 4 T. Sâni 1311) tarihinde Antep'te Ermenilerin ateş açmasıyla başlayan olaylarda Ermenilerden 111 ölü 97 yaralı, Müslümanlardan da 59 ölü tespit edilmiş ve olaylar aynı gün bastırılmıştır¹⁴².

Aynı gün Halep'te çıkan çatışmalarda Ermenilerden 111 ölü 97 yaralı, Müslümanlardan 59 ölü 110 yaralı tespit edilmiştir¹⁴³.

20 Kasım 1895 (8 T. Sâni 1311) tarihinde Zeytun olayları devam ederken Maraş'ta Ermenilerin saldırısıyla başlayan çatışmalarda

(136) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 170-172; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 287-289.

(137) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 102; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 234.

(138) M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 24-245.

(139) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 117-119.

(140) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 258.

(141) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 136-137.

(142) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 255.

(143) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 131.

Ermenilerden 98 ölü 83 yaralı, Müslümanlardan 27 ölü 31 yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁴.

22 Kasım 1895 (R. 10 T. Sâni 1311) tarihinde Ermenilerin saldırısı ile Muş'ta başlayan olaylar köylere de yayılmış ise de kısa bir sürede bastırılmış bu olaylarda Ermenilerden 17 ölü, 45 yaralı Müslümanlardan 5 ölü 6 yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁵.

30 Kasım 1895 (R. 18 T. Sâni 1311) tarihinde Kayseri'de Ermenilerin ateşiyle başlayan karışıklıklar kısa sürede bastırılmış bu olaylarda Ermenilerden 270 ölü 40 yaralı Rumlardan 2 ölü, Katoliklerden 10 ölü 3 yaralı, Protestanlardan 7 ölü 3 yaralı ve Müslümanlardan 6 ölü 3 yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁶.

15-16 Aralık 1895 (R. 4-5 K. Evvel 1311) tarihinde Amasya'ya bağlı Köprü Kasabası'nda Pazar gecesi yatsı namazından çıkan cemaatten birkaç kişiye, Ermenilerin ateş açmasıyla çatışmalar çıkmış ve ertesi gün öğlene kadar devam etmiştir. Bu karışıklıklarda Ermenilerden 50 ölü 15 yaralı, Müslümanlardan 2 ölü 4 yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁷.

17 Aralık 1895 (R. 5 K. Evvel 1311) tarihinde Sivas'a bağlı Hafik Kazası dolaylarında dolaşan 10 dağ eşkıyası 16'sı çocuk olmak üzere 17 kişiyi öldürmüşlerdi. Bu eşkıyalar Suşehri-Koyulhisar arasındaki Karabayı muntıkasında kısırılmış ve 6'sı ölü 4'ü sağ olarak ele geçirilmişti¹⁴⁸.

20 Haziran 1896 (R. 8 Haziran 1312) tarihinde Niksar'ın pazarının kurulduğu Cumartesi günü Ermenilerin kıskırtması ile çıkan çatışmalarda Ermenilerden 132 ölü 15 yaralı, Müslümanlardan ise 40 ölü 40 kadar da yaralı tespit edilmiştir¹⁴⁹.

Ermeni isyanlarının artması ve dış baskılar neticesinde bu sıralarda Anadolu'ya gönderilen teftiş heyeti 16 Ocak 1896 (R. 3 K. Evvel 1311) tarihinde verdiği bir raporda; Ermeni isyanlarını bastırmak vazifesinin ahâlîye ait olmayıp devletin askerine ait olduğu belirtildikten sonra bazı tedbirler hakkın-

da da görüş bildirir. Buna göre, bir taraftan halka nasihatler edilirken bir yandan da vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde bir kolağası kumandasında iki bölükten aşağı olmamak üzere Asakir-i Şahâne yerleştirilmesi ve köyler arasında süvarî birliklerinden oluşan devriyelerin gezdirilmesi ve bu askerlere halka nasıl davranılacağına dair talimatlar ezberletirilip ona göre davranmalarının sağlanmasıyla asayişin sağlanacağı belirtilmiştir¹⁵⁰.

1895 yılındaki karışıklıklar sonucu Müslüman veya Gayr-i Müslim kaç kişinin ölüp kaç kişinin yaralandığı Osmanlı Hükümeti tarafından tespit edilmiştir; buna göre, Müslümanlardan 1.828 ölü, 1.433 yaralı, Gayr-i Müslimlerden 8.717 ölü 2.238 yaralı olmak üzere toplam 10.535 ölü 3.671 yaralı tespit edilmiştir. Ancak bu rakamlara Zeytun'da ölenlerin dâhil edilmediği de belirtilmiştir. Çünkü Zeytun isyanı 1896'da sona ermiş ve 1896 istatistiğinde verileceği bildirilmişti¹⁵¹. 1896 yılı Şubat ayı sonunda büyükelçiliklerce tutulan hesaba göre ise ölü sayısı yaklaşık olarak 40.000'dir. Buna rağmen Ermeni Komitecilerinin umduğu bütün yabancı müdahale imkânları kesin olarak önlenmiştir¹⁵².

Bu isyanların birbirine yakın tarihlerde meydana gelmesi, birçoğunda ise özellikle Cuma günü Müslümanlar Cuma namazında ya da Pazar yerinde iken başlaması, bir tesadüf eseri olmaktan ziyade komitecilerin plânlı hareketinin neticesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Üstelik başladığı yerlerin hiç birinde Ermeniler çoğunluğu teşkil etmedikleri gibi Müslümanlara karşı üstünlük sağlamaları da mümkün değildi. Bu isyanlarda komitecilerin amacı Müslüman halkın tahrik

(144) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 126.

(145) M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Taribte Ermeni Mezalimi*, s. 277-278.

(146) BOA., İ. Dh. 1313 C/60-1; H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 132; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Taribte Ermeni Mezalimi*, s. 233.

(147) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 133; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 258.

(148) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 133; M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 258.

(149) M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 259-260.

(150) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 175-178.

(151) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 157.

(152) S. Yerasimos, *Azgelmişlik Sürecinde Türkiye II*, s. 394-395.

edilip Ermeniler üzerine saldırtarak dış müdahale sağlamaktı. Bu uğurda binlerce insanın ölümüne sebep oldular. Bekledikleri dış müdahaleler ise devlet adamları tarafından bazı tavizler verilerek engellendi.

6. Islahat Projeleri

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Ermeniler lehine bazı ıslahatlar yapılması öngörülmüştü. Batı, Osmanlı Hükümeti'nin bu yükümlülüğü yerine getirdiği takdirde onun toprak bütünlüğünü korumayı üzerine alıyordu.

II. Abdülhamid, ıslahat konusunda söz vermiş, fakat Avrupa Devletlerinin ilgilenmeleri sonucunda bu tasarılar rafa kaldırılmıştı. Büyük devletler Sason olayları karşısında II. Abdülhamid'i kınamakta gecikmemişlerdi. İngiltere adına Lord Salisbury, Osmanlı Hükümeti'nin Berlin Antlaşması'nın gereklerini yerine getirmediği takdirde Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yaptırım uygulamalarını önerecek kadar ileri gitmişti¹⁵³. Sason İsyanı ile ilgili tahkikat heyetinin çalışmaları devam ederken İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri hazırladıkları bir memorandum ile "Vilâyât-ı Sitte"de yapılmasını istedikleri ıslahatları içeren 40 maddelik bir *Islahat Projesi*'ni 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne verdiler¹⁵⁴. Bu Islahat Projesi'nde ise başlıca şu maddeler yer almaktaydı:

"1. Valilerin tayini ile ilgili teminat verilmesi,

2. Siyasi suçlulardan hüküm giyen Ermenilerin affedilmesi,

3. Göç eden ve sürgün edilen Ermenilerin yerlerine döndürülmesi,

4. Hapishanelerin ve mahkûmların durumunun kontrol edilmesi,

5. Vilâyetlerde yapılacak ıslahatın kontrolü için Fevkalâde komiser atanması,

6. Sason ve başka yerlerde zarar gören Ermenilerin zararlarının devletçe karşılanması,

7. İstanbul'da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması,

8. Din değiştirme meselesinin bir nizâma bağlanması,

9. Ermenilere verilen hukukî imtiyazların bütünüyle korunması ve uygulanması,

10. Anadolu'nun başka yörelerindeki Ermenilerin durumlarının da dikkate alınması"¹⁵⁵.

Genel üslûp ve muhteva bakımından devletin istiklâliyle bağdaşmayan bu memorandum ve Islahat projesi hakkında Osmanlı Hükümeti hiçbir teşebbüse girmeyerek bir kenara attı. Bu arada II. Abdülhamid; Sadrazam Cevad Paşa, Hariciye Nâzırı Said Paşa ve Kâmil Paşa'dan ayrı ayrı konu ile ilgili görüşler aldı. Sadrazam ve Hariciye Nâzırı sefirlerin tekliflerini kabule meyyal görünüyordular. Cevad Paşa ise bir teklifte daha bulundu. Buna göre Saray'da bir heyet kurulacak ve Babıâli'nin mühim maruzatı o heyet tarafından tetkik ve tasdik edilecekti. Cevad Paşa'nın bu teklifi Padişah'ın onun hakkında duyduğu itimatsızlığı büsbütün artırdı.

Padişah'ın işi yavaştan aldığı iddia eden İngiltere ise Islahat Projesi'ni zorla kabul ettirmek için İskenderiye'de bulunan donanmasını harekete geçirdi. İngiliz Donanması Boğazlara doğru yol aldığı bir sırada Babıâli büyük devletler arasında tam bir uyuşma olmamasından cesaret alarak, onların tekliflerinin ekserisini, Padişah'ın hükümlerlik haklarını ihlâl ettiği gerekçesiyle reddetti¹⁵⁶. Bu maksatla hazırlanan 23 Mayıs ve 3 Haziran 1895 tarihli iki şifahi cevap büyükelçilere verildi¹⁵⁷.

(153) M. Kemal Öke, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikası-1876-1909" Osmanlı Araştırmaları III, İstanbul 1982, s. 259-260.

(154) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı* III, s. 831; A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 46; C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 114-115.

(155) A. Karaca, *a.g.e.*, s. 47. Geniş bilgi bkz. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 149-417. ve M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalary-la Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 405-4077.

(156) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 119-123.

(157) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı* III, s. 861.

Babiâli'nin bir lâyiha şeklinde hazırlayıp verdiği bu cevaplar büyük devletlerce kabul edilmedi. Babiâli'nin yapılan teklifleri kabulde yavaş davrandığını ileri süren İngiltere büyükelçisi, Fransa ve Rusya büyükelçilerine Anadolu'da ıslahat yapılacak vilâyetlere bir Avrupalı komiser tayin edilmesini teklif etti. Fakat bu teklif diğer devletlerce kabul edilmedi. Bununla birlikte büyükelçiler, 9 Haziran 1895 tarihinde Babiâli'ye verdikleri bir ultiमतomla 11 Mayıs'ta yapılan tekliflere, daha açık ve tatmin edici cevap verilmesini istediler. Bu sırada II. Abdülhamid, büyük devletlerin isteklerine daha yatkın görünen Cevad Paşa'yı, Sadrazamlık'tan azlederek, yerine Said Paşa'yı tayin etti (9 Haziran 1895)¹⁵⁸.

Said Paşa, ilk iş olarak, üç devletin müşterek verdikleri ultiमतomun sonucunda ortaya çıkan kritik durumla meşgul oldu ve Hariciye Nâzırı ile birlikte hazırladıkları cevap notası Padişah tarafından uygun görülerek hemen 17 Haziran 1895 (H. 23 Z 1312-R. 4 Haziran 1311) tarihinde Fransız, İngiliz ve Rus elçilerine takdim edildi.

Cevabî notada hükümet tekliflerden Osmanlı kanun ve nizâmlarına aykırı olanların esasen kabul edilmiş olduğunu, fakat bazı noktaların tetkike muhtaç olduğunu ileri sürmektedir. Devletlerin büyük komiser tayini konusundaki tekliflerine karşılık, cevabî notada, vazifesi münhasıran ve hasseten tatbik sahasına konulacak ıslahatı teftiş etmek üzere dirâyetli bir memurun Doğu Anadolu'ya gönderileceği bildirilmektedir. Ayrıca Islahat lâyihasının tatbiki sırasında, mahallî özelliklerin dikkate alınacağı ve gerekli değişikliklerin yapılacağı ve bu değişikliklerin mucip sebeplerinin devletlere tebliğ edileceği taahhüt edilmektedir¹⁵⁹. Ancak İngiltere Başbakanı Salisbury'nin, proje üzerindeki hiçbir değişikliği kabul etmeyeceklerini bildirmesi ve bu görüşü Fransa'nın desteklemesine rağmen, II. Abdülhamid'in direktifi ile Avrupalı Devletler tarafından uygulanması istenilen 40 maddelik bu proje üzerinde çalışmalar

başladı¹⁶⁰. Bu proje üzerindeki çalışmalar yapmak üzere, Padişah tarafından bir komisyon kuruldu. Bu komisyona Meclis-i Vükelâ'dan Adliye Nâzırı Hüseyin Rıza Paşa, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa, Hariciye Nâzırı Turhan Paşa, Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa ve Sadaret Müsteşarı Hüseyin Tevfik Paşalar katıldılar¹⁶¹.

II. Abdülhamid, elçilerin teklif ettiği 40 maddelik proje üzerinde çalışmalar devam ettiği bir esnada, 27 Haziran 1895 tarihinde, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa'yı, "Anadolu Vilâyâtı Umum Müfettişliği"ne tayin etti. Böylece İngiltere'nin büyük bir komiser tayini teklifine bir nevi cevap vermiş oldu¹⁶².

Derhal çalışmalara başlayan komisyon ise, elçilerin Islahat Projesi ve memorandumda belirtilen isteklerin Osmanlı kanun ve nizâmlarına uygun olup olmadıklarını madde madde tespit ederek 10 Temmuz 1895 tarihinde Sadarete, Sadaret de bunu 11 Temmuz'da Padişah'ın görüşüne arz etti. 18 Temmuz'da, II. Abdülhamid rapor üzerinde gerekli gördüğü düzeltmeleri yaparak gereğinin yapılmasını irâde etti.

Islahat Komisyonu, elçilerin 11 Mayıs 1895 tarihinde verdikleri memorandum ve Islahat Projesini madde madde tedkik ederek özetle şu kararı aldı:¹⁶³

"Memorandum hakkındaki görüşler:

1-Adı geçen altı vilâyette halk sınıfları karışık yerleşmişlerdir. Her biri için ayrı ayrı teşkilat kurulması imkânsızdır.

2- Valilerin tayininde elçilere danışılması Padişah'ın haklarına ve devletin bağımsızlığına aykırı bulunduğu için kabul edilemez.

3- Af konusunda, şimdiye kadar Padişah pek çok kimseyi affetmiştir.

(158) A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 48.

(159) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 123-131.

(160) A. Karaca, *a.g.e.*, s. 48.

(161) BOA., *DUI* 74-2/3-1.

(162) A. Karaca, *a.g.e.*, s. 55.

(163) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 133-134.

4- Göç edenlerin dönüşü: Bunların ekserisi devlet aleyhinde çalışmışlardır. Tedkik edilerek ve karışıklık çıkarmayacağına inanıldıktan sonra müsaade edileceklerdir.

5- Mahkemelerdeki davaların hızlandırılmasını Padişah da istemektedir. Gerekli tedbir alınmıştır. Biri Müslüman, diğeri Hıristiyan iki müfettişin gönderilmesi uygundur.

6- Hapishanelerin durumu: Hapishanelerin denetimi zaten vali, mutasarrıf ve savcı yardımcılara verilmiştir. Yeni memur yollanmasına gerek yoktur.

7- Islahatın uygulanışını denetleyecek yüksek komiser: Bu konuda müfettiş unvanıyla bir görevlinin, Padişah'ın irâdesi ile seçilmesi ve tayini uygundur.

8- Daimî muayene komisyonu: Müslim ve Gayr-i Müslim devlet görevlilerinden seçilmiş bir denetim komisyonu daha önce Babiâli'de kurulmuştur. Görevleri bu maddede istenen hususları da kapsamaktadır. Elçilikler, eskiden beri olduğu gibi, tercümanları vasıtasıyla müracaatlarını Hariciye Nâzırı'na yapabilirler. Azınlıkların müracaat yeri Mezabîp Nâzırlığı olduğundan, komisyona müracaatları gerekmez.

9- Sason'da zarar gören Ermenilere tazminat konusu: Padişah şimdiye kadar 1500 lira ibsan buyurmuştur. Hangi mezhepten olursa olsun valilik tarafından bildirildiği takdirde yardıma muhtaç olanlara yardım edilecektir.

10- Mezhep değişimi: Osmanlı ülkesinde din ve mezhep hürriyeti her ülkeden fazladır. Mezhep değiştirme vicdani bir konudur. Bu konuda hiçbir yer ve zamanda zorlama olmamıştır. Müslümanlığı seçenlere her hangi bir baskı olup olmadığı araştırılmaktadır. Bir hafta müddetle güvenilir yerde tutulması teklifi kabul edilebilir.

11- Ermenilerin imtiyazlarının korunması: Şimdiye kadar Gayr-i Müslim cemaate verilen imtiyazlar korunmuştur. Bundan böyle de korunacaktır.

12- Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde yaşayan Ermenilerin durumu: Vilâyet Meclisi'nde

Gayr-i Müslim üyeler olduğu gibi, mahalle ve köy muhtarları da bulunmaktadır. Nizâmî mahkemelerde de Hıristiyan üyeler mevcuttur. 'Herkes hukuk önünde eşittir' ilkesine aykırı olarak Ermenilere ayrıcalık tanımak idarî bütünlüğü bozacağından kabul edilemez"¹⁶⁴.

Elçilerin 40 maddeden oluşan Islahat Projesi de aynı şekilde madde cevaplandırılmıştı¹⁶⁵.

Özel komisyon tarafından hazırlanan ve Padişah'ın onayından geçen Islahat projesi 2 Ağustos 1895 tarihinde üç devletin elçilerine tebliğ edildi. Ancak İngiltere Başbakanlığı'na gelen Salisbury, Londra'daki Osmanlı elçisi Rüstem Paşa ile yaptığı görüşmede üç devletin 11 Mayıs'ta verdikleri tekliflerin hepsinin kabul edilmesini istedi. Eğer bunlar kabul edilmeyecek olursa Osmanlı Devleti'nin bundan zarar göreceği tehdidinde bulundu¹⁶⁶.

Nihayet mesele bütün yönleriyle Halil Rifat Paşa'nın da Dâhiliye Nâzırı olarak bulunduğu Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da görüşüldü. Alınan kararlar 3 Eylül 1895 tarihli mazbata ile Padişah'a arz edildi. Padişah 4 Eylül 1895 tarihli irâdesiyle alınan kararları tasdik etti. Babiâli, Padişah'ın irâdesi gereğince aldığı kararları devletlerin sefirlerine tebliğ etti.

Salisbury'nin görüşleri, İngiliz Hariciye Nâzırı tarafından bir muhtıra ile Osmanlı elçisine bildirildi. Bu muhtıra da Salisbury, Islahat konusunda yeni bir takım isteklerde bulunmaktaydı. Ermeni meselesinin Padişah tarafından bazı özel teminat verilmedikçe son bulmayacağını ileri süren Lord, iki yol tavsiye etmekteydi:

"1- Üç elçi tarafından daha önce Babiâli'ye verilen lâyhada da açıklandığı gibi, bütün Osmanlı devlet memurları arasında Hıristiyanların da belli bir nispet dâhilinde memurlarının

(164) Daha geniş bilgi için bkz. E. Uras, *Tarihle Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 296-417.

(165) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 134.

(166) C. Küçük, *a.g.e.*, s. 146-147.

bulunması. Büyük memurlar bangi dinden ise, yanlarına karşı dinden birer muavin verilmesi.

2- Osmanlı Devleti'nin idarî usulü, Avrupalı komiserlerden mürekkep bir komisyonun teftiş ve nezareti altında bulunması. Vilâyetlerde oturacak olan bu komisyonların vazifelerinin, vilâyetlerde görülen suiistimalleri İstanbul'daki sefirlere bildirmeleri.”

Abdülhamid'in korktuğu husus tecelli etmekteydi. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı tam bir sömürge muamelesi yapmaya hazırlanmaktaydı. Babiâli'nin bu teklifleri kabul etmesine imkân yoktu. Derhal Londra'daki elçiye talimat yazılarak, Salisbury'nin ikinci yol olarak tavsiye ettiği komisyonun kurulması, üç devletin riayet edeceklerini defalarca temin etmiş oldukları, Padişah'ın hükümlerine haklarına zarar vereceğini ve bunun Osmanlı Devleti'nin dâhili işlerine açıktan açığa müdahale etmek olacağını, bundan dolayı asla kabul edilmeyeceğinin Salisbury'ye bildirilmesini istedi.

İngilizler, Babiâli'ye istedikleri ıslahatı kabul ettirebilmek için müsait zaman kollamaktaydılar. Nihayet bu da 30 Eylül 1895 tarihinde Ermenilerin İstanbul'da “Babiâli Gösterisi” ile ortaya çıkmış oldu¹⁶⁷.

Babiâli olayının ortaya çıkması üzerine, bu meselenin bir Avrupa meselesi halini almasından çekinen II. Abdülhamid, problemin halli için gereğinin yapılmasını hükümetten istedi. Ermeniler ise Babiâli'ye verdikleri protesto notasında, ıslahat istekleri ile beraber altı vilâyetin bir Umûmî Vali yönetimine verilmesini de istediler. Ayrıca, İstanbul'daki büyükelçiler, hükümetin tavrını protesto ettiler. Bütün bu gelişmeler, Babiâli'de bir hükümet değişikliğine yol açtı. Sadrazam Mehmed Said Paşa (Küçük) görevden alınarak, yerine Mehmet Kâmil Paşa atandı. (3 Ekim 1895) Ermeniler, Babiâli olayları ile bir kere daha Avrupa'nın dikkatini, Osmanlı Devleti'ne yöneltmeyi başardılar. Verdikleri ıslahat Projesi'nin bir an önce tatbikini şiddetle istemeye başladılar; II. Abdülhamid'in bir red

cevabı ile karşılaşmamak için de 11 Mayıs tarihli muhtıranın, birçok ibaresini çıkardılar. Özellikle Padişah'ın hükümlerine haklarına tamamen riayet ettikleri gibi valilerin tayini hususunda da Osmanlı Hükümeti'ni tamamen serbest bıraktılar. Böylece sefirlerin teklifleri kabul edilerek; 20 Ekim 1895 tarihinde Ermeniler için uygulanacak kararları ihtiva eden, ıslahat Lâyihası, bir irâde ile gerekli yerlere gönderildi¹⁶⁸.

Vilâyat-ı Sitte'de uygulanması istenen ıslahatın mühim maddeleri şunlardır:

“M.1- Her valinin yanında bir Hıristiyan muavin tayin edilecektir.

M.2- Hıristiyan halk oranının yüksek olduğu sancak ve kazalarda Müslüman mutasarrıf ve kaymakamlara Hıristiyan muavin tayin edecektir.

M.3- Kaymakamlar din ve mezbebe bakılmadan Mülkiye Mektebi mezunlarından seçilip Padişah'ın irâdesiyle tayin edilecektir.

M.5- Altı Vilâyette idareye ait memuriyetler nüfus oranına göre verilecektir.

M.9- Bir bucak halkı tek bir sınıf halktan oluşuyorsa, meclis üyeleri yalnız o halktan seçilecektir.

M.20- Polis memurları vilâyetin nüfus oranına göre Müslüman ve Hıristiyan olacaktır.

M.22- Jandarma subayları ile küçük subay ve erler nüfus oranı ölçüsünde olacaktır.

M.28- Hamidiye süvarilerinin eğitim dışında silah taşımaları ve üniforma giymeleri yasaktır.

M.31- Aşar, vergi müteahhitleri aracılığı ile toplanacaktır.

M.32- Müslüman bir reis ve yarı yarıya Müslim ve gayri Müslim üyelerden oluşan ‘Denetim Daimi Komisyonu’ kurulup, Babiâli'de çalışacak ve ıslahatı kontrol edecektir.”

(167) C. Küçük, a.g.e., s. 154-158.

(168) A. Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa, s. 52-53.

Bu kararlar resmen kabul edildi, ama konu kapanmadı. Anadolu'da hemen her şehirde isyanlar alıp yürümüştü. Padişah'ın Denetim Komisyonu'nu tespit ve ilân etmesi de fazla bir şey değiştirmede. Devletler bu irâde metninin resmen ilân edilmesi için ısrar ediyorlar, fakat Abdülhamid de bunu her defasında geciktiriyor, kararın Düstur'da neşredilmiş olmasının kâfi olduğunu, ayrıca ilânının Müslüman halk arasında huzursuzluk yaratabileceğini ileri sürüyordu¹⁶⁹.

İngiltere Anadolu İslahatı için teşebbüslerine devam etti. Diğer devletleri de bu konuda ikna ederek, İstanbul'daki sefirler arasında yeniden toplantılar başladı. İngiltere'nin dışında, diğer devletler de pek eski isteklerin kalmadığı görüldü. 23 Aralık 1896'da yapılan bir toplantı galiba sonuncu oldu. 1897 yılı yeni problemler ortaya çıkardı. 18 Nisan 1897 tarihinde Türk-Yunan Savaşı başlayınca ıslahat meselesi Balkan Harbi'nin sonuna kadar bir kenara bırakılmış oldu¹⁷⁰.

Sonuç olarak; görüldüğü üzere II. Abdülhamid devrinde bütün çabalara rağmen Ermeniler gayelerine ulaşamadılar. 1896 yılının sonlarına kadar binlerce insanın ölümüne sebep oldular.

Osmanlı Hükümeti ıslahata karşı değildi, hatta bu konuda daha önce de görüldüğü gibi din ve mezhep ayrımı yapmadan vilâyetlerde ıslahatlar yapıyordu. Ancak Ermenileri bağımsızlığa götürecek bir ıslahata kesinlikle karşı idi. İşte bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid, Alman sefirine:

“Doğu Anadolu'yu muhtayriyete götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim” demiştir¹⁷¹. Ermeni olaylarının en yoğun olduğu dönemlerde Halil Rifat Paşa Dâhiliye Nâzırlığı yapmış sonra da Sadrazamlığa tayin edilmişti. Bu meselenin bir dış müdahale olmadan kâğıt üzerinde halledilmesinde onun, Padişah'la uyum içinde çalışmasının da büyük etkisi vardır.

7. Ermeni Basınının Denetlenmesi

Dâhiliye Nezâreti'ne Bağlı “*Matbuat-ı Dâhiliye*” adlı daire aynı zamanda basınla da ilgileniyordu¹⁷². Bu tarihlerde bilhassa Ermeniler ile ilgili yapılan yayınlar dikkatle takip edilerek denetleniyordu. Yine yurt dışında Türkler aleyhinde ve Ermeniler lehindeki yazılar da yakından takip edilerek bunlara doğru bilgiler ulaştırılmaya veya tekdiz edilmeğe çalışılıyordu.

Halil Rifat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı döneminde İstanbul'da yayınlanan gazeteler içerisinde de bilhassa Ermeni gazeteleri, bu Nâzırlığa bağlı sansür memurları tarafından bir nevi kontrol altında tutularak kışkırtıcı yayın yapmalarına engel olunmaya çalışılıyordu. Meselâ; 1892 tarihinde Ermenice “*Hirenik Gazetesi*” zararlı yayınlardan dolayı süresiz kapatılmıştı. Gazete imtiyaz sahipleri gazeteyi tekrar yayınlamak için 12 Mayıs 1892 (H. 14 L 1309) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne müracaat etmişlerse de gerekli izni çıkartamamışlardır¹⁷³. 29 Aralık 1892 (H. 9 C 1310) tarihinde Halil Rifat Paşa tarafından Sadrazam'a gönderilen yazıda ilginç bir olay anlatılır. Daha önce “*Levant Herald Gazetesi*”nde yayınlanmak üzere sansür memurlarına gönderilip izin alındıktan sonra yayınlanan bir yazı, bir müddet sonra Ermenice “*Manzume-i Efkâr*” adlı gazetede “*Dünyanın Sonu*” başlığıyla daha önce sansür edildiği için tekrar sansür memurlarına gösterilmeden yayınlanır. Ancak; daha sonra bu yazı, zararlı yayın sayılarak gazete kapatılır. Gazete sahibinin itirazı sonucunda durum anlaşılır. Üstelik bu yazı “*Monitor Gazetesi*”nde de izin alınarak yayınlanmıştı. Bunun üzerine gazeteye yayın izni verilmesi beklenirken, bu izin verilmeyip daha önceki yayınlara izin veren sansür memurları görevlerinden alınmışlardır¹⁷⁴. 12 Haziran 1894 (H. 7 Z 1311)

(169) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 171.

(170) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 172; C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi*, s. 162.

(171) İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 332.

(172) C. V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Babıali (1789-1922)*, Çev: Latif Boyacı-Izzet Akyol İstanbul 1994 s. 214.

(173) BOA., *Y. Mtv.* 62/54.

(174) BOA., *Y. Mtv.* 73/68.

tarihinde Mabeyn'den, Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'ya gönderilen bir yazıda ise, İstanbul'da yayınlanan Ermenice "*Avbdapir Gazetesi*"nde çıkan "*Yol Üzerindeki Dikenler*" başlıklı tahrikkâr makale nedeniyle gazetenin toplatılması ve çıkan Ermeni gazetelerin sansür memurları tarafından dikkatli bir şekilde incelenmesi istenmişti¹⁷⁵. Aynı tarihte çıkan irâde de sansüre dikkat edilmesinden başka, neşr olunan Ermenice gazetelerden bir nüshasının Saray'a gönderilmesi emredilmişti. 13 Haziran 1894 (H. 9 Z 1311) tarihinde Halil Rıfat Paşa, adı geçen gazetenin nüshalarının toplatılması için gerekenin yapılmaya başlandığını ve Ermenice yayınlanan gazetelerin birer nüshasının Saray'a gönderileceğini bildirmişti¹⁷⁶.

Bu sıralarda dış basında Türkiye aleyhinde ve Ermeniler lehine yapılan yayınlarda elçilikler vasıtasıyla dikkatle takip ediliyordu. 18 Kasım 1894 (H. 19 Ca 1312) tarihinde çıkan irâde de Sason hadisesinden sonra Avrupa gazetelerinde Türklerin Ermeni köylerine taarruz ederek altı bin Ermeni'yi katlettikleri ve Ermenilere ağır hakaretlerde buldukları şeklinde yazılar neşredilmişti. Buna karşılık Ermenilerin Müslümanlara hakaretleri ve cinayetlerinden ise hiç bahsedilmemesi üzerine II. Abdülhamid, Dâhiliye Nezâreti vasıtasıyla Ermenilerin yaptıkları ile ilgili Avrupa'yı bilgilendirmek için sefaretlere ve Avrupa basınına sürekli belge gönderilmesine dair emir vermişti¹⁷⁷. Ermeni olaylarının alevlenmesi bahane edilerek Cevad Paşa'nın Sadrazamlıktan azledilerek Said Paşa'nın Sadrazamlığa getirildiği sıralarda 7 Temmuz 1895 tarihinde Said Paşa, Dâhiliye Nâzırı Rıfat Paşa'ya bir yazı göndererek bu tarihten itibaren yabancı basında hakkımızda yayınlanacak her türlü makalenin özetlerinin alınıp bunlara kendi düşüncelerinin de ilâvesiyle ve gazetelerin bu bilgileri nereden topladıklarının ve bunların hangi siyasî gruplara dâhil olduklarının belirtilmesini istemiştir¹⁷⁸. Halil Rıfat Paşa, Said Paşa'nın kısa süren Sadrazamlığı döneminde haftalık yabancı basınla ilgili bilgiler verilmiştir. Ermeni meselesinde, Avrupa devletlerinin

bakışı, basına da aksetmiş ve Osmanlıları sıkıştırmak için olaylar abartılı bir şekilde verilmiştir¹⁷⁹.

8. Devlete Sadık Ermenilerin Mükâfatlandırılması

Osmanlı Hükümeti bir taraftan komiteciler tarafından kışkırtılan Ermeniler ile mücadeleyi sürdürürken, diğer taraftan devlete sadık olan Ermenileri de mükâfatlandırarak, bunları komitecilerin tesirinden uzak tutmaya çalışıyordu. Bu şekilde mükâfatlandırılan Ermeniler hakkında yüzlerce olay arasından biz sadece Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı döneminde bu konuda yaptığı faaliyetlerden bir kaçını örnek olarak vermek istedik:

14 Aralık 1893 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'nın, Sadrazam Cevad Paşa'ya yaptığı yazılı teklifle, Sinop Sancağı Belediye Tabibi Aram Boşnakyan'ın ve Biga Kazası Belediye Tabibi Bogos Avakin'in çalışmalarından dolayı Rütbe-i Salise nişanı ile mükâfatlandırılmalarını sağlamıştı.¹⁸⁰ 30 Ocak 1894 tarihli yazısında da; Haçin İdare Meclisi üyesi Riçıyan Hamparsun'un hükümet konağı ve Telgrafhane inşaatında gösterdiği gayret ve mesaisinden dolayı nişanla mükâfatlandırılmasını istemiştir¹⁸¹. 13 Haziran 1894 tarihli yazısında ise Osmanlı Bankası memurlarından Ohannes Tokatlıyan'ın Paris'te yayınlanan (ETA) gazetesindeki dostça yazılarından dolayı dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile taltifini sağlamıştır¹⁸².

14 Ekim 1894 tarihinde Sadrazam Cevad Paşa Dâhiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa'ya gönderdiği yazıda Marsilya'dan Mersin'e gelen onbir Ermeni'nin ticaret maksadıyla Avrupa'ya gitmiş oldukları ve kendilerinin ehli

(175) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XX*, İstanbul 1990, Belge No: 81, s. 231.

(176) BOA., *Y. Mtv.* 97/59.

(177) BOA., *İ. Hus.* 1312. Ca/121.

(178) BOA., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler XXX*, İstanbul 1990, Belge No: 130, s. 464.

(179) BOA., *a.g.e.*, XXXII, İstanbul 1991, Belge No: 7, s. 8.

(180) BOA., *a.g.e.*, XVI, İstanbul 1989, Belge No: 97 ve 101 s. 510

(181) BOA., *a.g.e.*, XVIII, İstanbul 1989, Belge No: 4, s. 11.

(182) BOA., *a.g.e.*, XX, İstanbul 1990, Bel. No: 88, s. 246.

namustan olmaları cihetiyle diğer Ermenilere uygulandığı gibi geriye iade edilmeyerek, bir önlem olarak bir süre kefalete rapten Zabıta Nezareti'nde tutulmaları istenmişti¹⁸³.

12 Ocak 1895 tarihinde yine Halil Rifat Paşa'nın Sadrazam Cevad Paşa'ya yaptığı başka bir yazılı teklifte; Aslen Kayserili olup, uzun zamandan beri İstanbul'da ticaret ile uğraşan Bedrik Gülbenkyan ve Karabet Kazazyan Efendilerin gösterdikleri sadakatten dolayı ödüllendirilmeleri gerektiğini ve Bedrik Gülbenkyan Efendi'ye evvelce aldığı ikinci rütbenin bir derece terfi ve Karabet Kazazyan Efendi'ye de dördüncü derece rütbenin verilmesinin uygun olacağını istemişti¹⁸⁴.

Bundan başka bir hoşgörü ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde Gayr-i Müslimlerin inançlarına saygı gösterildiği gibi dini bayramlarında onlara ihsanlarda da bulunuluyordu. Nitekim 3 Şubat 1895 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'dan Sadrazam Cevad Paşa'ya gönderilen yazıda; geçen sene olduğu gibi bu sene de yılbaşı dolayısıyla Padişah'ın ihsanlarından olarak Rum Patrikhanesi'ne 75.000, Ermeni Patrikhanesi'ne 40.000 ve Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne 25.000 kuruş verilebilmesi için Maliye Nâzırlığı tarafından gerekli paranın aktarılmasını¹⁸⁵, ve 24 Nisan 1895'de de yine Sadrazam'a gönderdiği yazıda Paskalya ve Hamursuz Bayramları nedeniyle Rum, Musevi ve Ermeni cemaatlerine ödenmesi emredilen toplam 180.000 kuruşun ödenebilmesi için bütçede yeterli paranın bulunmaması nedeniyle, Maliye Nâzırlığı tarafından eksikliğin giderilmesi için gerekli paranın aktarılmasını istemiştir¹⁸⁶.

C. Halil Rifat Paşa'nın Sadrazamlığı Dönemindeki Olaylar ve Alman Tedbirler

1. Ermeni Olaylarının Yayılması Üzerine Alınan Tedbirler

Halil Rifat Paşa'nın 7 Kasım 1895 tarihinde Sadrazam olduğu sıralarda, Ermeni

olayları Anadolu'nun hemen her yerine yayılmış bir vaziyette idi. Bu sebeple O, ilk önce Ermeni meselesini ele aldı. 10 Kasım 1895 (H. 22 Ca 1313) tarihinde Şura-yı Devlet Reisi ve Hariciye Nâzırı ile bir araya gelerek Ermeni meselesine bir çare bulmak maksadıyla vilâyetlerden Dâhiliye Nezâreti'ne, Avrupa'daki Osmanlı sefirlerinden Hariciye Nezareti'ne ve İstanbul'da Zaptiye Nezareti'ne ulaşan tüm bilgiler ve alınan tedbirler veya alınması gereken tedbirler günlük raporlar halinde Sadârete ulaştırılması istenmiş ve Padişah'ta bunu onaylamıştı¹⁸⁷. Bu tarihten itibaren içerde ve dışarıda meydana gelen olaylarla ilgili günlük raporların bir nüshası Mabeyn-i Hümâyun'a gönderilirken bir nüshası da Sadâret'e gönderilmeye başlanmıştı.

Bu sıralarda Van ve Sivas Vilâyetlerinden ulaşan telgrafnâmelere göre üç yüzden fazla Ermeni'nin İran'ın Kutur cihetinden, Mahmudî Kasabası'na saldıracakları ve bazı bölgelerde ise Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine saldırılarını artırdıklarına dair bilgilerin alınması üzerine bu konular 14 Kasım 1895 (H. 26 Ca 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü ve özetle: *"Asayişin temini IV. Orduya bağlı birliklere havale edilmesine karar verilerek bunun için güvenilir liva komutanlarından gezici kuvvetler tertip edilmesine ve abâlîye de bir tenbihnâme neşredilerek asayişin iblâli halinde kim olursa olsun silahla tenkil edileceğinin duyurulmasına"* karar verilmişti. Padişah'a arz edilen bu kararlar bir gün sonra 15 Kasım 1895 (H. 27 Ca 1313) tarihinde onaylanarak irâdesi çıkarılmıştır¹⁸⁸.

Anadolu Vilâyetlerindeki kargaşalıklar ise bu sıralarda devam ediyordu. 20 Kasım 1895 (H. 2 C 1313) tarihinde bir tedbir olarak Encümen-i Mahsus-u Vükelâ¹⁸⁹ toplantı-

(183) BOA., a.g.e., XXII, İstanbul 1990, Bel. No: 48, s. 103.

(184) BOA., a.g.e., XXVI, İstanbul 1990, Bel. No: 9, s. 75.

(185) BOA., a.g.e., XXVI, Bel. No: 112, s. 397.

(186) BOA., a.g.e., XXVIII, İstanbul 1991, Bel. No: 109, s. 371.

(187) BOA., Y.A. Hus. 339/36.

(188) BOA., Y.A. Res. 77/25-1,2.

(189) *Encümen-i Mahsus-u Vükelâ*: Sadrazam'ın başkanlığında, Şura-yı Devlet Reisi, Dâhiliye Nâzırı ve Hariciye Nâzırları'nın katıldıkları bir üst kurul, bu kurula görüşülecek konulara göre zaman zaman Ticaret ve Nafia Nâzırı ve Adliye Nâzırı da katılıyordu.

sında asayişin muhafazası için vilâyetlerden gelecek bilgileri değerlendirerek tedbirler almak üzere Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa başkanlığında Şura-yı Devlet azasından Hacı Reşid Bey ile Ahval-i Umumiye Komisyonu azasından Nafi Efendilerden kurulu yeni bir komisyon kurulmasına karar verilerek aynı gün irâdesi çıkarılmıştı. Ayrıca Anadolu olayları 2 Aralık 1895 (H. 14 C 1313) tarihinde Meclis-i Vükelâ toplantısında da görüşüldü. Bu toplantıda Sivas ve Kayseri olaylarında çok sayıda insanın ölmesini idarecilerin yetersizliğine bağlamış ve toplantıda Sivas Valisi, Kayseri Mutasarrıfı, Zile ve Bayburt Kaymakamlarının hemen azledilmeleri sağlanmıştı¹⁹⁰.

Daha sonra, adı geçen komisyon ile ilgili olarak 12 Mart 1896 (H. 27 N 1313) tarihinde toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da bu komisyona Şura-yı Devlet azasından İsmet Bey'in dâhil edilmesi ve Zaptiye Nâzırı'ndan Ermeni meselesi ile ilgili Babiâli'ye gönderilen evrakın dahî bu komisyona gönderilmesine karar verilir. Bu konu ile ilgili 22 Mart 1896 (H: 7 L 1313) tarihindeki irâdede; ayrıca Ermeniler ile ilgili alınan bilgilerin değerlendirilmesinden sonra her hafta üç nüsha bir rapor hazırlanarak birinin Padişah'a arz edilmesi, birinin Sadrazam'a gönderilmesi, birinin de Dâhiliye Nezâreti'nde saklanması emredilmiştir¹⁹¹.

Bundan başka, yine Padişah II. Abdülhamid'in irâdesiyle Ermeni fesadçılarının, dâhili ve harici hareketlerine karşı Meclis-i Vükelâ'nın yeni tedbirler alması için toplanması istendi. 27 Ocak 1896 (H. 11 Ş 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rıfat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ özet olarak şu kararları aldı:

"1- İstanbul ve Anadolu'da sâkin Ermeni ahâlîye bir beyanname yayınlıyarak fesadın önünü almak,

2- Asakîr-i Nizâmiye-i Şabane ile jandarmadan münâsib zevâd idaresinde devriye kolları tertip ederek bunların dâhilen, hâricen, berren

ve sabilen bu devriye kollarını gezdirerek komitelerin Memâlik-i Şabâne'ye girmeleri ve silah, cephane... vs. nakillerine mâni olmak,

3- Kanunların ceza ile ilgili kısımlarına daha şiddetli maddeler ilâve etmek,

4- Anadolu'ya bir tahkik heyeti göndermek,

5- İstanbul'da fevkalâde bir mahkeme kurmak,

6- Memâlik-i Şabane'ye anarşistlerin girmesine ve komitelerin teşkiline ve silahlanmasına kayıtsız kalarak yardım etmiş memurların tespit edilip cezalandırılmaları için Dâhiliye Nezâreti'ne havalesiyle; Seraskerliğe, Adliye, Babriye ve Zaptiye Nezaretleri'yle, Rusûmat Emaneti'ne gereğinin yapılmasının bildirilmesi,

7- Mısır Hıdivliği'ne ve Bulgaristan Emareti'ne komitelerin teşkilatlanmalarına ve diğer faaliyetlerine müsamaha edilmemesi yolunda tavsiyede bulunulmasına" karar verilmiştir.

Aynı gün Sadrazam Halil Rıfat Paşa ile Meclis-i Vükelâ üyelerinin imzalarının bulunduğu bir beyannâme kaleme alınarak halka duyurulması istenmişti. Bu beyannâme özet olarak şöyledir:

"Devlet-i Aliye'ce her ferdin mal, can, urz ve namusu himaye edildiği, din ve mezhepleri ile beraber servet ve memuriyetçe her türlü ilerlemelerine yardımcı olduğu gibi Sultan Abdülmecit Han zamanındaki İslahat Fermanı'nda da her türlü balkın kanun önünde eşitliğine dair kanunlar düzenlenmişti. Buna rağmen komitelerin ettikleri fesad tohumları yüzünden bir sürü olaylar meydana gelmiş ve bu durum, balkın mutluluğuna, servet, ticaret ve memuriyetlerinde kendi aleyhlerinde gedikler açmıştır. Ancak alınan mülkî ve askerî tedbirler sayesinde emniyet ve asayiş sağlanmıştır.

Bu emniyetin sağlanmasından dolayı, her taraftan teşekkür yazılarının gönderildiği bilin-

(190) BOA., İ. Dh., 1313. C./60-1,2.

(191) BOA., I. Dh. 1313. L/49.

mekle beraber, bu durumu çekemeyen bazıları tarafından ortalığı karıştırmak için çalışmaların yapıldığı müşâhade olunmaktadır. Emniyet ve asayiş bozanlar hakkında mevcut kanunlar yürürlükte olduğu gibi bunlara daha şiddetli hükümlerin ilâve edileceği herkesin malûmu olmalıdır.

Abâlinin huzurunu bozmak için çalışanlar ve bunlara göz yuman veya gevşeklik gösteren memurların da şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları için İstanbul'da geçici fevkalade bir mahkeme kurulacağından herkesin Padişah'ın irâdesine göre hareket etmeleri tenbih ve tavsiye olunur”¹⁹².

Anadolu'nun birçok vilâyetinden ve Tahran Sefiri'nden Mabeyn-i Hümâyun'a gelen telgraf ve tahriratlar, baharla birlikte özellikle Doğu Anadolu'da Ermenilerin bazı olaylar çıkarmak için hazırlıklar yaptıkları bildiriliyordu. 21 Mart 1896 (H. 6 L 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın başkanlığında Encümen-i Mahsus-u Vükela, vilâyetlerden ve sefaretlerden gelen istekleri değerlendirerek bazı kararlar aldı. Tahran Sefiri; Rusya'daki Ermeni Komitesi'nin, Tebriz ve Bakü Şehirlerini merkez olarak seçtiklerinden, baharın gelmesi ile Rusya ve İran sınırından içeriye silah nakletmeye başladıklarını, İran'ın Van hududuna yakın Hoy ve Selmas bölgelerinde ise Ermenilerin toplanarak, Van cihetine taarruz edebileceklerini bildirilmişti. Ayrıca Van'da bulunan Anadolu İslahatı müfettişlerinden Ferik Sadettin Paşa'nın gönderdiği raporda; köylerde Ermeniler ile aşiretler arasında çatışmalar olduğu, Ermenilerin şehir merkezine toplanarak Amerikan misyonerleri tarafından ihtiyaçlarının karşılandığı, tekrar bunların köylerine gönderilmesine çalışıldığını ve eğer sınır boyları iyi tutulursa Ermenilerin Van'da isyan çıkaramayacaklarını bildirmiş ve İran sınırının iyi muhafaza edilmesini istemişti. Bunun üzerine Encümen, sınır boylarının askerle tutulmasına karar verdi. Bitlis Vilâyeti, Urfa ve Mardin Mutasarrıflığı ise Asakir-i Redife yerine daha etkili olacağını düşündükleri Nizâmî

taburların bölgeye gönderilmelerini istemiş; ancak, redif kuvvetlerinin yeterli olacağı düşüncesiyle bu istek kabul edilmemişti. Mamuret'ül-aziz Vilâyeti'nin baharın gelmesiyle Dersim Ekradı'nın muhtemel tecavüzlerine karşı istediği iki tabur Asâkir-i Nizâmiye'nin gönderilmesi ise kabul edildi¹⁹³.

2. Misyonerlerin Çalışmaları ve Alınan Tedbirler

Halil Rıfat Paşa'nın üzerinde hassasiyetle durduğu bir konu da misyonerlerin faaliyetleri idi. Sadrazamlığa tayininden kısa bir süre sonra 17 Aralık 1895 (H. 29 Ca 1313-R. 5 K. Evvel 1311) tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e misyonerlerle ilgili aşağıdaki hususî arzıyı sunmuştu:

“Anadolu Vilâyetlerinin ekser mahallerine Amerika, İngiltere ve Fransa'dan gelip yerleşmiş, mektep ve kilise gibi bir takım müessesat vücuda getirmiş olan Protestan misyonerleriyle Cizvit papazları görünürde Gayr-i Müslim çocuklarına talim-i fûnun ile neşri medeniyet etmek ve hakikatte bunları Protestan veya Katolik mezheplerine idhal ile fikirlerini mensup oldukları devletler cihetiyle meyl ettirmek ve o mahallere o devletin nüfuzunu yürütmek emlinde buldukları malûm olup, eğerci iş bu misyonerler, kırk-elli seneden beri refte refte ve cizvit papazları dahî andan ve daha doğrusu Fransa'dan çıkarıldıklarından sonra peyderpey Memalik-i Şabâne'nin muhtelif mahallerine yayılıp, bazı mahallerde hükümetten ruhsat alarak ve ekser cihetlerde de ruhsatsız mektep ve mabetler yapmış ve hatta bazı yerlerde ibdas ettikleri mektepler içerisine mükemmel matbalar tesis ve Memalik-i Ecnebiye'den gerekli malzemeleri getirerek muzır kitaplar basmaya kadar varmış oldukları halde mahalli idareciler ekseriya gerek bu mekteplerin ve gerek matbaların açılmasına, nazar-ı müsamaba ile bakarak, işte anın neticesi olmak üzere iş bu papazlar memleketin çoğu yerlerinde yerleştikten başka Gayr-i Müslim çocukları parasız tedris ve talim

(192) BOA., Y.A. Res. 77/79-1,2,3.

(193) BOA., İ. Dh. 1313. L/47-1,14.

etmekle beraber, misyonerlerin ekserisi fenni tıbbı aşına olduklarından, ayırım yapmadan Müslüman ve Hıristiyan hastaları parasız tedavi etmek ve parasız ilaç vermek, Hıristiyan abâlî fukarasına yardım toplamak gibi haller ile kalplerini kazanmakta başarılı oldukları aşikâr ise de, bunların gizli maksatları Osmanlı toplumu içinde fitne ve fesat çıkarmak olduğu geçenki karışıklık esnasında Ermeni teb'a taraflarından ve ekser mahallerden gelen telgraflarda kendilerinin misyonerler tarafından aldatıldıkları tespit edilmiş olup ancak senelerden beri Memalik-i Şahane'ye gelip yerleşmiş ve birtakım tesisat vucûda getirmiş olan ve tabîyet-i ecnebiyede bulunan şahısların bir anda memleketten çıkarılmaları mümkün görünmediğinden, şimdi bunun için yapılacak şey Gayr-i Müslim çocukların bu mekteplere devam ettirilmemesi için velilere münasip şekilde ve misyonerler ve Cizvit papazlarının hissedemeyeceği suretle, telkînat icrası ve bundan sonra böyle mektepler için oralara gidecek olan misyonerler vesair bu nevi papazların arzularına muvaffak olamamaları için hükümetçe tedâbir-i hakimane icra ve tesis etmek, mektep ve mabetlerden, evvelden olduğu gibi ruhsatsız açılan bu gibi tesislere müsamaha ile bakan memurların şiddetli bir şekilde mesul tutulması hususlarından ibaret olduğu valilere gizlice tavsiye ve valiliklerde değişiklik vuku buldukça, bu emir seleften halefe gizlice devr olunmak hususunun dahi ilâvesi bir çare olarak varid-i hatır olunmuştur efendim.

29 Cemaziyel Ahır 1313

5 Kanun-î Evvel 1311 Sadrazam: Rıfat¹⁹⁴

Anadolu Islahatı Umum Müfettişi Şâkir Paşa'nın da misyonerlerin faaliyetlerine dikkat çekmesi üzerine II. Abdülhamid, Müslüman çocuklarının, dinlerini terk etmeleri ve millî terbiyelerini kaybetmeleri tehlikesi sebebiyle, misyonerler ve diğer ecnebler tarafından kurulan okullara devam etmelerine meydan verilmemesini, Anadolu'da ruhsatlı veya ruhsatsız açılan okulların sayılarının tespitini ve ayrıca bu maksatla, lâzım gelen tedbirlerin alınması için gereken yerlere kesin

emirlerin verilmesini, lüzumlu göyerek başvuru çözümlerin ve yapılan uygulamaların da sonuçlarının bildirilmesini Şâkir Paşa'dan istemişti¹⁹⁵.

Bu arada yapılan tahkikat sonunda 1895 yılı Bitlis hadiselerinde, misyonerlerin etkisi olduğu anlaşıldı¹⁹⁶. Bitlis Valisi, Babîâli'den, buradaki bütün misyonerlerin uzaklaştırılmasını, hiç olmazsa bunların en zararlı olan Mister Corci'nin Vilâyet sınırları dışına çıkartılmasını istedi. Osmanlı Devleti ise misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine fazla müsamaha göstermediği gibi, zaman zaman birlik ve düzeni tehlikeye sokanları da Mardin Protestan Misyoner okulu öğretmenleri misali cezalandırmaktan çekinmedi. Söz konusu bu öğretmenler, zararlı yayın yapmaları sebebiyle beşer sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerdi¹⁹⁷. 21 Mart 1896 (6 L 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükela'da misyonerler meselesi görüşülerek, Anadolu vilâyetlerinde bulunan İngiltere ve Amerika misyonerlerinden olup asayiş bozucu faaliyetlerde buldukları tespit olunanların mahallî idarecilerce pasaportları alınarak Memalik-i Şahâne'den ihraç edilmeleri için valilere ve Şâkir Paşa'ya yetki verilmesi istenmiş ve bir gün sonra da irâdesi alınarak yürürlüğe girmiştir¹⁹⁸.

Ermeni olaylarının sona ermesinden sonra Anadolu'da meydana gelen hasarların tespiti neticesinde, tamirata başlanarak yaraların sarılma dönemi başladı. Bu arada misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine karşı da tedbirler alındı.

2 Aralık 1897 (H. 7 B 1315) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükela'da Anadolu'da daha önceleri meydana gelen karışıklıklarda zarar gören kilise, mektep ve diğer mekânlardaki rivâyet olunan hasarla-

rın teftişine memur bir heyet tertip edilmesi irâde mucibince kararlaştırıldı.

Buna göre: “*Padişah tarafından seçilecek Ferik rütbesinde bir zatın riyasetinde bir komisyon teşkil edilecekti. Bu komisyona Bab-ı Meşihat’tan Osman Nuri, Dâbiliye Nezâreti’nden maliye işiyle de iştigal etmek şartıyla Mubasebe-i Nezaret Mümeyyizleri’nden Nafiz ve Maarif Nezareti’nden Meclis-i Maarif Azası Şâkir Efendi, Patrikhanelerden, Ermeni cemaatinden, adliye memurlarından Trusyan Ohannes, Ermeni Katolik cemaatinden Patrikhane Kapı Kethüdası Mükredîç Eşciyan ve Rum cemaatinden Nikolaki Efendiler seçilmişler ve bunlara beşer bin kuruş maaş ve gezecekleri yerlere göre ayrıca harcırah verilmesi*”. Uygun görülmüştür.

Anadolu’daki hasârâtı tespit ve teftişe memur edilen bu komisyonun vazifesine dair verilen talimatlar da şunlardı:

“1. Bu heyet bundan önce karışıklık çıkan vilâyetleri teftiş ile sona ermiş olan hadiselerden harap olmuş veya zaten noksan bulunmuş mekteplerden Müslüman çocuklarına mahsus olanları yine Müslüman çocuklarına ve Gayr-i Müslim çocuklarına mahsus olanları yine Gayr-i Müslim çocuklarına ait olmak üzere tamir edilme veya yeniden inşa edilmesi gibi durumları tetkik edecektir.

2. Müslim ve Gayr-i Müslim çocuklarının talim ve terbiyeleri kendi mahallinde kendileri tarafından yapılması uygun olduğundan, Osmanlı Devleti tebaasından olan çocukların ecnebî mekteplerine girmelerine engel olmak için icâb eden tedbirler merkeze bildirilecektir.

3. Ecnebler, bir takım yardımlarla fakir halkın gönlünü kazanarak, çocukların ecnebî mekteplerine girmesini sağlamaya çalışmakta ve istedikleri şekilde talim ve terbiye ederek millî ahlâklarını ifsâd eylemekte olduklarından, ahâlîyi, ecnebî yardımlarından kurtaracak ve ecnebî nüfuzunun tesirini yok edecek çareler araştırıp merkeze bildirecektir.

Özellikle yetim çocukların talim ve terbiyesi hükümete ait olduğu halde, Anado-

lu’da meydana gelen karışıklıklarda kimsesiz kalan, Ermeni yetimlerinin Amerikan misyonerleri tarafından toplanıp talim ve terbiye edildikleri haber alındığından ve bu misyonerlerin hizmet etmekte oldukları yerlerde görüldüğü gibi, bu kimsesiz yetimler de bunların elinde talim ve terbiyede kaldıkları takdirde ahlâkları bozularak, ecneblerin ideallerine hizmet edeceklerinden, bunların misyonerlerin ellerinden kurtarılarak memleket ve hükümetin menfaatine muvafık surette talim ve terbiyelerinin sağlanabilmesi için, ilk önce misyonerlerin eline geçen Ermeni çocuklarının nerelerde kaç kişi oldukları ve ne suretle idare ve terbiye olundukları etraflıca tetkik edilerek peyder pey bildirilecektir.

4. Ecnebler en fazla Gayr-i Müslim ahâlî arasında mezhep değiştirme işinde gayretli ve başarılı olduklarından, Gayr-i Müslim tebaanın Protestan vesair mezheplere girmelerine engel olarak herkesin kendi mezhebinde kalmasına dikkat ve itina olunmasıyla, ecneblerin çıkarlarına engel olacak gereken tedbirler alınarak bildirilecektir.

5. İsyandar esnasında harap olmuş kilise, mektepler vesaire mekânların tamir ve inşası için meccanen miri ormanlardan, kereste ve taş ocaklarından, taş ve kireç temin edilebileceğinin duyurulması. Ayrıca zenginlerden yardım toplanabileceği ve bunlarla da mekteplerin inşasına çalışılacağı halka ilân edilerek bu hususta gereken yardımların toplanmasına gayret edilecektir.

6. Komisyonun bir vazifesi de İstanbul’da teşkil olunan yardım komisyonu için, şube olmak üzere vilâyetlerde tertip edilen yardım heyetleri vasıtasıyla komisyonun göndereceği yardım makbuzlarının dağıtılması hakkında ve toplanan yardımların Müslüman ve Hıristiyanlara mahsus binaların tamir ve inşasına kullanılacağına duyurulması ve toplanacak yardımlar hakkında merkezdeki komisyona bilgi verilmesi sağlanacaktır.

7. Teftiş esnasında, basara uğramış fakat o zamana kadar dağıtılan yardımlardan hiç isti-

fade edememiş olanlar görülürse derhal Anadolu Vilâyetlerine mahsus yardım komisyonlarına bildirilecektir.

8. Bu heyetin vazifesi sadece bu talimat ile sınırlıdır. Bu bakımdan kendilerini ilgilen-dirmeyen konularda halkın şikâyet ve diğer müracaatların kendilerinin dışındaki yerlere yapılmasını söylemeleri ve başka bir işe karış-mamaları tembih olunmuştur.

7 Recep 1315-20 Teşrin-i Sâni 1313 (2 Aralık 1897)

Sadrazam- Rıfat,

Adliye Nâzırı -Abdurrahman, Hariciye Nâzırı - Tevfik,

Dâhiliye Nâzırı-Memduh, Ticaret ve Nafia Nâzırı- Mahmud¹⁹⁹

Bütün tedbirlere rağmen misyonerlerin faaliyetlerinin önü alınamamaktaydı. 1898 yılı başlarında Şâkir Paşa'ya ulaşan bilgilerden Dersim, Akçadağ, Erguvan, Hasan Çelebi gibi yerlerde misyonerlerin Alevileri Hıristiyanlığa yöneltmeye çalıştıkları görülmekteydi. Tokat Mutasarrıflığından gelen haberlerde ise, Alevilerin Ermeni ve Protestanlar ile gayet iyi ilişkiler kurdukları ve Ermenilere olan yakınlıkları dolayısıyla onların fikirlerine meylettikleri anlaşılmaktaydı²⁰⁰.

Bu arada misyonerlerin yıkıcı ve bölücü faaliyetlerine engel olmak için bazı tedbirler düşünüldü. 6 Mayıs 1899 (H. 25 Z 1316) tarihli Sadrazam'ın tezkiresi mucibince, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa başkanlığında, Maarif Nâzırı Zihni Paşa ve Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Rüştüye Mektepleri İdaresi Müdürü Celal Bey'den mürekkep bir komisyon kuruldu. Bu komisyondan Sadarete çeşitli raporlar gönderildi.

Sadrazam Halil Rıfat Paşa 29 Haziran 1899 (H. 19 S 1317) tarihinde, bu raporları tedkik ettikten sonra Padişah'a bir maruzat takdim etti. Buna göre misyonerlerin faaliyetleri hakkında, Diyarbakır'ın Palu Kazası ve Çünkeş Nahiyesi'nde gözetim altında tutulan

misyoner yetimhaneleri ve diğerleri için, daha önce 30 Nisan 1899 (H. 19 Z 1316) tarihinde misyonerlerin teşebbüslerine mâni olmak maksadıyla Anadolu'nun münasip bir mahal-line her sınıf tebaanın çocuklarının istifade edeceği büyük bir yetimhâne inşası hakkındaki irâde-i seniyye gereğince, bu nevi yerlere de yine devlet tarafından yetimhaneler yapılması talep edilerek uygulama için irâdesi alındı. Buralara her sınıf halkın çocuğu alınacak ve ders programları da bu çocukların milliyetlerini koruyacakları şekilde düzenlenecekti. Bu esasa göre hazırlanan ders kitaplarının okutulması halinde, misyonerlerin bu noktayı istismar ederek yol açtıkları yıkıcı etkiler de ortadan kalkacaktı²⁰¹.

Ermeni olaylarının en önemli sebeplerinden biri olan misyonerlerin faaliyetlerine karşı, görüldüğü gibi Osmanlı Devleti biraz geç de olsa etkili tedbirler almaya başlamıştı. Bu tedbirlerin genel özelliği büyük devletlerin müdahalelerine fırsat vermeyecek şekilde yavaş-yavaş bu okulları etkisiz hale getirmek şeklinde idi. Bunun için, Öncelikle ruhsatsız okullara karşı bir sıkı bir denetim yaparak mücadele edilmeye başlanacaktı; daha sonra da ruhsatlı okullara Osmanlı tebaasından öğrencilerin gitmesine mâni olacak tedbirler alınması düşünülmüştü. Misyonerlerin yaptığı gibi, yeni okullar ve yetimhaneler açarak misyonerlerin çalışma alanlarını daraltmak şeklinde faaliyetlerin yürütülmesi planlanmıştı. Bunun için de Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği'ne tayin edilen Ahmet Şâkir Paşa ve müfettişlerden Saadettin Paşa'nın verdikleri raporlar mucibince misyonerler adeta adım adım takip edilmeye başlanmıştı.

3. Van İsyanı

Uzun yıllardır hazırlanan Van Ermenileri nihayet 4-5 Haziran 1896 gecesi isyan ettiler. 1895 yılında Van ihtilalcileri, Avrupa'nın

(199) BOA., Y.A. Res. 90/22.

(200) A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa...* s. 77.

(201) BOA., Y.A. Res. 101/39; I. Hus., 1316. Z/59; A. Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, s. 75.

ilgisini Ermeni meselesi üzerine yeniden çekmek için çalışıyorlardı. Komiteciler, zengin Ermenilere ölüm tehdidi ile para yardımı isteyen mektuplar gönderiyorlardı. Bu süre zarfında Van ihtilâl Komitesi kararı ile bazı politik cinayetler de işlendi. Bu cinayetlerin en mühimi 6 Ocak 1895 günü, yani Ermenilerin en büyük bayram günü, mukaddes ayını icra için kiliseye gitmekte olan papaz Bagos'un şahsında işlendi. Zavallı ihtiyar, bazı ihtilâlcilerin adi davranışlarına karşı koyduğu için ölüme mahkûm edilmişti²⁰².

1895-96 kışında Ermeni gençleri Rus konsolosluğu yakınındaki evlerin geniş odalarında toplanıp müfreze, hatta kıta talimleri yapıyor ve bazen heyecana gelerek atış denemelerine girişiyorlardı.

Her yerde olduğu gibi, baharla birlikte ihtilâl hareketleri de önem kazanmaya başladı. Şehrin yakınlarında öldürülüp vücutları parçalanan insanlardan bahsedilmeye başlandı. Komiteciler, Bu gibi cinayetlere karşı bir tâkibat yapılmadığını gördükçe, gündün güne daha da cesaret kazandılar. Bununla beraber Ermenilerin cüretleri arttığı ölçüde Müslümanların da sabrı azalıyordu²⁰³.

Bu tarihlerde Van Vilâyeti genelinde 147.623 Müslüman, 70.916 Ermeni, 9.650 Nesturî ve 1.423 Yahudi nüfus bulunuyordu. Van merkez Sancağı'nda ise 27.950 Müslüman, 35.000 Ermeni ve 748 Nesturî bulunuyordu²⁰⁴.

Altı yıl süre ile Van'da Rusya'nın konsolosluğunu yapan General Mayewski'ye göre²⁰⁵ 1895-1896 senelerinde meydana gelen isyanların sebebi Ermeni köylülerin son derece fakr-u zaruret ve baskı altında bulunmaları değildi. Çünkü bu köyler komşularından daha zengin idiler. Ona göre Ermeni vukuatının üç sebebi vardır: 1- Bunların mâlum olan politikacılıktaki terakkileri, 2- Ermeni toplumunda, bağımsızlık, millet olma şuur ve hürriyet fikirlerinin gelişmesi, 3- Batılı ülkelerin teşviki, papazların kıskırtmaları ve komitelerin ağır baskısı²⁰⁶.

İsyan komiteleri özellikle Van'da, diğer yerlerden daha kuvvetliydi. Buraya, İran ve Kafkasya yollarıyla bol miktarda silah ve cephane getirilmiş ve Ermeni halk arasında düzenli bir örgüt kurulmuştu. Van'da, Hınçakların ve 1895'de Taşnaksutyun'a katılmış olan Portakalyan'ın adamlarından olan Armenaganların özellikle Taşnaksutyun mensuplarının teşkilatı vardı.

İsyan için hemen bir yıldan beri hazırlıklar yapılmıştı. Ermeni halktan toplanan "silah vergisi" ile silah ve cephane yığılmış, isyanı yönetecek olanlar da İran ve Rusya yoluyla gelerek isyanın idaresini ele almış bulunuyorlardı²⁰⁷.

Ermenilerin isyan hazırlıklarının farkında olan Osmanlı Hükümeti bazı tedbirler almaya başlamıştı. Daha 15 Ocak 1896 (H. 29 B 1313) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da ilkbaharda Van'a İran ve Rusya istikâmetinden bir hayli Ermeni'nin tecavüz edeceği hakkında bilgiler geldiğinden şimdiden silah ve mühimmat tedarik edilerek gerekli tedbirlerin alınması²⁰⁸ ve 21 Mart 1896 (H. 6 L1313) tarihindeki Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da ise sınır boylarının iyi tutulması halinde Van'daki Ermenilerin dışarıdan destek alamadığı müddetçe muvaffak olamayacakları bildirilmişti²⁰⁹. Tebriz Ermenilerinin Van'daki Ermenilere gönderdikleri telgraflar elde edilmiş ve bunlardan anlaşıldığına göre ise baharda Van'da isyan hazırlıklarının yapıldığı Sadrazam'a bildirilmiş ve Sadrazam Halil Rifat Paşa da, Dâhiliye Nâzırı'na gerekli tedbirleri alması için talimat vermişti²¹⁰. Ayrıca 12 Mayıs 1896 (R. 30 Nisan 1312) tarihinde Van Polis Başkomiserliği'nden Sadra-

(202) General Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Terc. Azmi Süslü, Ankara 1986. s.36; Hüseyin Çelik, *Gözenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi*. Ankara 2005. s. 22-23

(203) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 161.

(204) A. Karaca, *Anadolu İslabati ve Abmet Şâkir Paşa*, s. 141.

(205) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 161.

(206) General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği*, s. 128-129.

(207) E. Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 499.

(208) BOA., Y.A.Res. 77/71-2

(209) BOA., İ.Dh., 1313.L./47

(210) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 137.

zam ve Dâhiliye'ye gönderilen jurnalde; bazı zevata Mayıs ayı içinde Ermeniler tarafından suikast yapılacağına dair ihbar geldiğini Hükümet'e bildirmişti. Buna karşı Sadrazam, böyle bir olay halinde diğerlerine emsal olacak sert tedbirlerin alınmasını istemiştir²¹¹. İsyancı komiteler Van'da fazlası ile mevcut idi. Bilhassa İran ve Rusya üzerinden gelen isyancılar Van'da faaliyetlere başlamışlardı. Hınçak, Armenaga ve özellikle Taşnaksutyun mensuplarının faaliyet sahası olan Van Vilayeti hududa yakın olması hasebiyle Ermenilerin silâh temininde elverişli bir zemin haline gelmişti²¹².

Şehir haricinde birkaç Türk'ün öldürülmesi, cesetlerinin parçalanması gibi olaylar sonucunda Ermeni Komitecileri günden güne cesaretlendiler. Bunların cesaretleri derecesinde Müslümanların da sabır ve tahammülü tükenmeye başladı. En nihayet 3 Haziran 1896 tarihinde şehir dâhilinde her iki taraf çarpışmaya başladı. Ertesi gün çarpışmalar hız kazandı. Olaylar ancak 5 Haziran 1896'da biraz olsun bastırılmış ve şehirde bir ara sessizlik hâkim olmuştur.

6 Haziran 1896 günü İngiltere, Fransa, Rusya ve İran Devletleri'nin konsolos vekilleri vasıtasıyla Ermenilere silahlarını bırakmaları teklif edilmiş ise de Ermeniler bunu reddederek, askere ateşle karşılık vermişlerdi. Bunun üzerine askerî birlikler harekete geçti. İsyana katılmayan Ermenilere hiçbir şey yapılmadı. İngiliz Konsolosluğu aracılığı ile bunların isyan olamayan yerlere taşınmalarına müsaade edildi. Ancak isyana girişenler ile askerî birlikler arasında meydana gelen müsademedede, Her iki taraftan da yüzlerce kişi telef oldu. İlk çatışmalar 10 Haziran'a kadar devam etti. Bu tarihe kadar şehirdeki çatışmalarda ölenlerin sayısı Osmanlı kaynaklarında Türk tarafından 324 şehid 255 yaralı, Ermenilerden 356 ölü ve birçok yaralı olduğu şeklinde verilmişti.

Ermeniler 10 Haziran ile 16 Haziran arasında vurup kaçma taktikleri veya evler-

deki mazgallardan açtıkları ateşlerle Müslümanları vurmaya devam ederken 16 Haziran'dan sonra durumun nispeten sakinleştiği görülmüştür²¹³.

Bundan sonra şehir merkezindeki olaylar Adilcevaz ve Erciş gibi kazalara da sıçradı. Olayların yayılma eğilimi göstermesi üzerine, buna manî olmak maksadıyla 16 Haziran 1896 (R.4 Haziran 1312) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ, o sıralarda Tokat'ta bulunan IV. Ordu Müşîr'i Zeki Paşa'nın ordu merkezi Erzincan'a dönerek bölgeye lüzûm görülecek piyade ve süvarî askeri sevk etmesi kararlaştırıldı ve 18 Haziran 1896 tarihinde de irâdesi çıktı²¹⁴.

Erzincan'a gelen Zeki Paşa asayişin sağlanması maksadıyla Van'a 20 tabur civarında birlik sevk etti. Neticede bu sayede Van ve çevresindeki olaylar 24 Haziran 1896 tarihinde kontrol altına alındı²¹⁵.

Olaylar 10 Eylül-15 Eylül 1896 tarihleri arasında yeniden şiddetlenmiş ve asker olaylara müdahaleye devam etmiştir. Bundan başka Haziran ayından itibaren Van'ın kaza ve köylerinde de Ermeniler ile bilhassa Aşiretler arasında başlayan çatışmalar uzun süre devam etmiştir.

Van İsyanı'nın Ekim ayında sona erdiğinin ve isyanların bastırıldığıнын bir raporla Babıâli'ye bildirilmesine rağmen 1897'de de çatışmaların devam ettiği anlaşılıyor. 1897'den sonra I. Dünya Savaşı'na kadar Van çevresinde olay olmamış ve sakin geçmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ise Rusya'nın desteğiyle bölgede kanlı olaylar yeniden başlamıştır²¹⁶.

Olaylar esnasında yakalanan elebaşları hakkında, Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplanan ve Van olaylarının değerlendirildiği

(211) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, I, s. 210.

(212) H. Çelik, *Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezhalimi*, s. 22

(213) Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 108-117.

(214) BOA., *Y.A.Res.*, 80/15

(215) C. Çakaloğlu, *Müşîr Mehmed Zeki Paşa*, s.224

(216) E. Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, s.110-117

Encümen-i Mahsus-u Vükelâ toplantısında, yargılanmak üzere İstanbul'a nakledilmeleri istenmiş ve irâdesi de çıkarılarak Temmuz 1896'da Erzurum üzerinden İstanbul'a gönderilmişlerdir²¹⁷.

Van'daki isyan hazırlıklarını bir sene önceden haber alan Osmanlı Hükümeti, bilhassa Ermenilerin en fazla güvendiği sınır boyundan gelecek kuvvetlerin önemli bir kısmına mâni oldukları gibi, bekledikleri dış müdahaleyi de önleyerek milletlerarası bir mesele haline gelmesine imkân vermemişlerdir. Üstelik Ermeni olaylarının tertipleycilerinden olan İngilizler bile Van Ermenilerinin isyanını sona erdirmeye çalışmaları Osmanlı Hükümeti'nin bir başarısı olarak kabul edilebilir.

4. Osmanlı Bankası Baskını

Ermenilerin, Van'daki ayaklanmadan umdukları Avrupa müdahalelerini elde edemeleri üzerine, İstanbul'da büyük bir olay çıkarmaya karar verdiklerini Rusya'daki şehbenderliklerimizden Hariciye Nâzırlığı'na bildirmişti. "Osmanlı Bankası Baskını" adıyla tarihe geçen olay Ermenilerin sadece Galata'daki Osmanlı Bankası'nı basmalarından ibaret değildi. İstanbul'un çeşitli semtlerinde hadiseler çıkarmayı, başkenti büyük bir karışıklık içinde bırakarak Avrupa'nın dikkatini çekmeyi, böylece Avrupa Devletlerinin müdahalelerini kolaylaştırmayı düşünmüşlerdir. Ermeni Komiteleri bu olayın plânlarını Avrupa'da yaptıkları toplantılarda kararlaştırmışlardı. Bu hadiseye Taşnak Komitesi öncülük ettiğinden İstanbul'daki Rus elçiliği Ermenileri himayede İngiltere'den daha ileri gitmiştir.

Ermeniler bu sefer İstanbul'da yaklaşık bir sene önceki Babiâli yürüyüşünden daha büyük bir olay çıkartmak niyetinde idiler. Çünkü Osmanlı Bankası, hedeflerinden sadece birisi idi ve ancak onu gerçekleştirebildiler. Ermenilerin taarruz etmek için

plânladıkları mekânlar şunlardı: "1-Babiâli, 2-Ermeni Patrikhânesi, 3-İstanbul'un Bakırköy'e kadar olan bölümü, 4-Osmanlı Bankası, 5-Kredit Lyonnais Bankası, 6-Voyvoda Karakolu, 7-Galatasaray Karakolu ve 8-Aya Tiryada Rum Kilisesi"²¹⁸.

Ancak, Osmanlı Hükümeti muhtemel olaylara karşı tedbirli hareket ediyordu. Nitekim 6 Haziran 1896 (R: 25 Mayıs 1312) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya gönderilen tezkîrede; "dört yüz kişilik bir Ermeni Komitesi grubu İstanbul'da bir olay çıkarmak için Kasımpaşa'daki Kulaksız Ermeni Kilisesi'nde toplantı halinde iken tutuklanmışlar ve yapılan soruşturmada suçlarını itiraf ederek gerekli soruşturma başlatılmıştı"²¹⁹.

Osmanlı Bankası Baskını hariçteki komiteciler tarafından tasarlandıktan sonra hain Patrik İzmirliyan'ın tasvibiyle tatbik edilmiş bir tedhiş hareketidir²²⁰.

Babiâli yürüyüşünün plânlayıcılarından olan Ermeni Patriği İzmirliyan, bu hadiseden önce de yakından takip ediliyordu. Rahat durmadığı anlaşılınca baskılar neticesinde 3 Ağustos 1896 (H. 23 S 1314) tarihinde istifa etmek mecburiyetinde bırakıldı²²¹. Üstelik bu adamın İstanbul'da kalması mahzurlu görülerek Banka Baskını'ndan bir gün önce Kudüs'e sürgün edilmesi kararlaştırılmış²²² ancak birkaç ay sonra Kudüs'e gitmek mecburiyetinde bırakılmıştı²²³.

Aylarca süren hazırlıkların ardından, komitecilerden yirmi kişilik bir grup 26 Ağustos 1896 günü Osmanlı Bankası'na bombalarla saldırarak işgal ettiler ve içeridekileri rehin aldılar. Doğruca Banka Genel Müdürü Sir Edgar Vincent'in odasına girerek isteklerini bildirdiler, istekleri kabul edilmezse Bankayı havaya uçuracaklarını bildirdiler. Bu ara-

(217) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 306.

(218) M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 354-355.

(219) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 236.

(220) İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 335.

(221) BOA., Y.A. Res. 80/106.

(222) BOA., Y.A. Res. 81/29

(223) BOA., Y.A. Res. 81/55.

da emniyet kuvvetleri de Bankayı kuşatarak gerekli tedbirleri almıştı²²⁴.

Komitecilerin talepleri ise şunlardı:

“1- Altı devlet tarafından seçilecek Avrupalı bir yüksek komiser tayini,

2- Vali, mutasarrıf ve kaymakamların yüksek komiser tarafından tayin ve Padişahça tasdik olunması,

3- Milis, jandarma ve polisin yerli halktan ve Avrupalı bir subay komutasında olması,

4- Avrupa sistemine göre adli reform,

5- Mutlak bir din, eğitim ve basın hürriyeti,

6- Ülke gelirinin $\frac{3}{4}$ ünün mahallî ihtiyaçlara sarfı,

7- Beş yıl vergiden muafiyet, ondan sonraki beş yıl ödenecek verginin son karışıklıklardan görülen zararlara tahsisı,

8- Birikmiş vergi borçlarının silinmesi,

9- Gasp olunmuş malların derhal iadesi,

10- Göçmenlerin serbestçe geri dönmele-

ri,

11- Politik suçlardan mahkûm Ermenilerin affı,

12- Avrupa Devletleri temsilcilerinden geçici bir komisyon kurularak yukarıdaki hususların gerçekleştirilmesini kontrol etmeleri”²²⁵

Banka genel müdürü Edgar Vincent telaş içinde Saray’a gelerek komitecilerin isteklerini Padişah’a bildirdi. Sultan Abdülhamid derhal Meclis-i Vükelâyı Saraydaki Sadrazam’ın odasında toplattı. Bütün fikirler komitecilerin kuvvet kullanılarak bankadan çıkarılması şeklinde idi. Fakat Padişah bu fikri kabul etmedi. Bu sırada olayın tertip ve destekleyicilerinden Rusya Sefareti Baştercümanı Maksimof, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi Saray’a geldi. Kendisine; Banka’ya

giren Ermenilerin çıkarılması teklif olundu. Israr üzerine (veya rüşvetle) kabul ettirildi. Maksimof Banka’ya geldi. Haklarında ceza yapılmamak ve vapura binip yurt dışına gitmelerine müsaade olunmak şartıyla Banka’yı terk edeceklerini söyledi²²⁶. Padişah da bunu kabul etmesiyle, Osmanlı ülkesinden serbest çıkışları garantiye bağlandı. Sağ kalan 17 kişi, Maksimof ile birlikte Banka’dan çıkıp, Sir Edgar’ın yatına gittiler. Oradan da Fransızların Gironde gemisi ile Marsilya’ya hareket ettiler.

Banka Baskını böylece sona erdi, ancak Ermenilerin o gün asker, polis ve halk üzerine boşalttıkları bomba ve kurşunlar, İstanbul Müslüman ahâlisini ayağa kaldırdı. İstanbul’daki karışıklık birkaç gün sürdü²²⁷. Ermeni evlerinin pencerelerinden, balkonlarından, sokaklardaki Türkler üzerine silah atılmaya başlandı. Hadise yerine gelen Emniyet kuvvetlerine de aynı şekilde kurşun yağdırdılar²²⁸. Bir kısmı da Babıâli’ye gelerek Babıâli’yi bombalama teşebbüsünde bulundular. Bu arada Sadrazam Halil Rifat Paşa’ya suikast teşebbüsünde bulunuldu, ancak isabet ettiremediklerinden gerçekleşemedi²²⁹.

Osmanlı Padişahı olayların bu şekilde gelişeceği ihtimalini hesap ederek önceden bazı tedbirler almıştı. Asker ve polisi işe karıştırmadan Ermenilerin terbiyesini vermek için limandaki hamallara Zaptiye Nâzırı aracılığı ile el altından Yıldız Sarayı atölyelerinde yapılmış sopalar dağıtılmıştı. Ermenilerin ateşli silahlarına karşı halk bunlarla kendilerini müdafaa ettikleri gibi, İstanbul’un değişik

(224) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 164; İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 335-336; M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, s. 3366. Geniş bilgi için bkz. M. Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 354-376; E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 506-1519.

(225) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 164-165.

(226) Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, s. 62-63; Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, İstanbul 1965. s. 237; Michael De Grèce, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, Çev: Derman Baydahl, İstanbul 1995. s. 220.

(227) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 165.

(228) Osman Karabıyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü*, İstanbul 1984 s. 92.

(229) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III*, s. 839; İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, s. 336; O. Karabıyık, *a.g.e.*, s. 92.

semtlerine yayılan bu isyanı da böylece birkaç gün içinde bastırdılar²³⁰.

Bu hadiseden birkaç gün sonra, Sultan Abdülhamid'i, Saray'ında ziyaret eden büyük devletlerin sefirleri, Padişah'ı yemekten kaldırıp görüşmeye mecbur etmişlerdi. Abdülhamid soğukkanlılıkla sefirleri bir salona götürmüştü, burada duran ve yığınlar teşkil eden Ermenilerden alınan silah ve tabancaları göstererek, tercümanlara:

“- Bu efendilere şunu söyleyiniz ki; Rusya tebaası Ermeniler, Tebaa-yi Şabanem olan Müslümanlara bu silahlarla tecavüz etmişlerdir. Bunların fabrikası Memalik-i Şabanemizde yoktur.”

Sonra misafirlerini ikinci bir odaya götüren padişah, bu odada istif edilmiş bir yığın sopa göstererek:

“- Kendilerine şunu anlatınız ki; tebaam da bu sopalarla müdafaa-i nefiste bulunmuştur. Bu değnekler bizim ormanlarımızdan tedarik edilmiştir.”

Sultan Abdülhamid'in bu mantıkî izahı karşısında söyleyecek bir şey bulamayan sefirler, Padişah'ı hürmetle selamlayarak çekilmişlerdi²³¹.

Yine bu hadiseden sonra İngiltere; Rusya ve Fransa'yı da yanına alarak Doğu Anadolu için bazı isteklerde bulundu. “Ermenistan'a bir Avrupalı komiser tayini, bölgedeki güvenlik kuvvetlerinin yerli halktan olması ve Avrupalı subaylar tarafından düzenlenmesi, vergilerin maballî ihtiyaçlar için barcanması, ıslahatların tatbikine büyük devletlerin nezaret etmesi” gibi daha önce devletten koparılan eyâletlerdeki ilk isteklere benzeyen ıslahat tekliflerini Padişah kesin olarak reddetti²³². Ancak Ermeniler lehine ıslahat yapılacağı hususunda büyük devletlere yeniden teminat verdi ve genel af ilân edildi. Ermeni Patrikliği'ne de Ormanian adında uysal bir papaz tayin edildi ve sükûnet yavaş yavaş tesis edildi²³³. 23 Aralık 1896 tarihinde genel af çıkarıldı. Buna göre, idâma mahkûm olanlar dışındaki siyasi suçlular

serbest bırakıldı. idâma mahkûm olanlar ise bir kaleye gönderildi, daha sonra bunlar da serbest bırakıldı²³⁴.

Bundan başka yine İngiltere ve Rusya sefirleri olayların Anadolu'da yayılmaması için Hariciye Nezareti aracılığı ile Hükümeti ikâz ettiler. Zira artık olayları Ermeniler çıkarmalarına rağmen yine Ermenilerin aleyhinde çok sayıda can kaybına mal oluyordu. 1 Eylül 1896 (H. 23 Ra 1314) ve 7 Eylül 1896 (29 Ra 1314) tarihinde Sadrazam Halil Rifat Paşa başkanlığında toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükelâ'da bu konu ile ilgili olarak askerî tedbirlerin Seraskerlikçe artırılması ve bunun yanında halkın itimadını kazanmış kimselerden ve ulemadan nasihat heyetleri tertip ederek vilâyet merkezleri ve çevrelerindeki kaza köy ve aşiretleri, yeni olayların devlete zarar vereceği yolunda halkı aydınlatmak kararı alınmıştır²³⁵.

Daha önceki Babıâli yürüyüşünden tecrübeli olan Osmanlı Hükümeti bu sefer daha ciddi tedbirleri aldığını görüyoruz. Ali Said'in hatıralarında Osmanlı Bankası Baskını hakkında verdiği bilgede: “Zamanın Sadrazamı Halil Rifat Paşa'nın ve vekillerinin dünyadan haberi yok. Olay, eski devirlerdeki şehzadelerin doğumlarındaki top şenliği gibi kabul ediliyordu”²³⁶. İfadelerine katılmıyoruz; çünkü sekiz ayrı yere baskın yapmak için aylarca önce büyük hazırlıklarla yapılan çalışmalarından Ermeniler umduklarını bulamadıkları gibi, plânladıkları baskından ancak birini gerçekleştirebildiler. Buna rağmen sonucunda her hangi bir dış müdahale olmadığı gibi, yüzlerce Ermeni'nin hayatına da mal oldular.

İki topluluk arasında birkaç gün devam eden çatışmalarda ölen Ermenilerin sayısını

(230) Michael De Grece, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, s. 220-221; O. Karabyık, *a.g.e.*, s.92.

(231) Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Hatıraları kaleme alan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul 1996, s. 44-45.

(232) *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XII*, İstanbul 1993, s. 103.

(233) E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 144.

(234) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 172.

(235) BOA., *YA. Res.*, 81/54-1,2; *YA. Res.*, 81/64.

(236) Ali Said, *Saray Hatıraları ve Sultan Abdülhamid'in Hayatı*. Haz: Ahmet Galitekin, İstanbul 1994, s. 111.

batı kaynakları 4.000-6.000 olarak zikreder, Osmanlı kaynakları ise ölü sayısı ile ilgili bir rakam vermiyor. Buna karşılık Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın 120 askerin öldüğü 25 kadar yaralı bulunduğunu ifade ettiği İngiliz dokümanlarından anlaşılıyor²³⁷.

Banka Baskını olayının sona erdirilmesinden bir müddet sonra Sadrazam Halil Rifat Paşa, Ermeni meselesi ile ilgili olarak 14 Eylül 1896 (R. 2 Eylül 1312) tarihinde Padişah'a sunduğu arzıda şu görüşleri ileri sürüyordu: *"Bu günlerde mevcut olan Ermeni meselesine kesin olarak son verebilmek için, Ermeni fesadına ön ayak olanların birer birer tabkiki ile zâhire ibracı ve her türlü teşebbüslerinin neticesiz bırakılması için çeşitli tedbirler düşünülmeli ve uygulanmalıdır. Diğer yandan polis sınıfının muntazam bir şekilde ıslahı sayesinde her hangi bir olay meydana gelse veya cü'zi bir şey hissolunsa derhal bunun hakkında bilgi alınarak hemen olayın üzerine gidilip gereken tedbirleri uygulamaya koymak gereklidir"*²³⁸.

40

5. Ermenilerin İstanbul'da Yeni Olaylar Çıkarma Teşebbüsleri ve Bunun Önlenmesi

Çok gizli ve geniş çaplı bir hazırlık yapmalarına rağmen hesapları tutmayan ve Osmanlı Bankası Baskını'ndan da umdukları neticeyi elde edemeyen Ermeni Komiteleri İstanbul'da yeni olaylar çıkarmak için faaliyetlerine devam ettiler. Avrupa'daki komiteler ise İstanbul'daki komiteyi münasip göreceği icraatta tamamen serbest bıraktılar²³⁹.

Komiteler, bu sıralarda İstanbul'da silah ve cephaneye nakli, bazı cephanelerin İstanbul'da imal edilmesi ve kiliseleri silah deposu haline getirme gibi faaliyetler yürüterek, yeni olaylar çıkarmak istediler. Bunlardan Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya bildirilenlerden bazıları şunlardır:

2 Eylül 1896 (R. 21 Ağustos 1312) tarihli Sadaret'e verilen tezkirede Ermenilerin bir ihtilâl yapmaları için, zeytinyağı fiçileri

içinde dinamit, humbara gibi silahları Kıbrıs yoluyla İstanbul'a nakletmekte oldukları ve bu durumun önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması tavsiye edilmişti²⁴⁰.

7 Eylül 1896 (R. 26 Ağustos 1312) tarihinde Sadrazam'a verilen tezkirede Batum dolaylarından İstanbul'a gelen Rusyalı kadınlar sandık ve bohçaları içinde humbara ve dinamit getirmekte oldukları ve Rusya'dan kırk kadar Ermeni komitecinin bir aya kadar İstanbul'a gelerek pek büyük bir yeri bombalayarak tahrip etmeyi plânladıkları Babiâli'ye bildirilmişti²⁴¹.

10 Eylül 1896 (R.29 Ağustos 1312) tarihinde hükümete gelen bir istihbarat üzerine Hasköy Ermeni Kilisesi mektebinde arama yapılmış ve çok sayıda humbara, tabanca ve mermiler elde edilmişti²⁴².

Bu tarihlerde İstanbul'da Ermenilere ait şüpheli yerler didik didik aranıyordu. Ermenilere ait işyerlerinden Üsküdar'daki Selamsız Mahallesi'nde, Karabet'in atölyesinde 16 Eylül 1896 (R. 4 Eylül 1312) tarihinde yapılan araştırmada, mesleğiyle ilgili olmayan bir sürü alet ve edevat ele geçirildiği Sadaret'e bildirilmişti²⁴³. Daha sonra bu alet ve edevat Tophane-i Amire'ye getirilmiş ve fen memurları vasıtasıyla tetkik edildikten sonra bu atölyede humbara imal edildiği ortaya çıkarılmıştı²⁴⁴.

Ermeniler özellikle Türklerin mabetlere müdahale etmeyecekleri düşüncesiyle kiliselerini de silah deposu haline getirdikleri, Ermenilerden elde edilen adamlar vasıtasıyla haber alındı. Bunun üzerine Zaptiye Nâzırı'nın emrinde bir heyetle kiliselere ani baskınlar düzenlendi. Bunlardan Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nin gizli bir yerinde duvar içerisinde silahların saklandığı ancak duvar yıkıl-

(237) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 165-166.

(238) İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar III*, s. 1585.

(239) BOA., *Y.A. Res.* 90/3.

(240) H. Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 376.

(241) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 371.

(242) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 377.

(243) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 381.

(244) H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 388.

dıktan sonra ortaya çıkarıldı. Bu silahlar sefaretlerden çağırılan zatlara gösterildiği gibi, daha sonra Ermeni yanlısı İngiliz kamuoyunu teskin etmek için Londra'da Parlamento'ya yakın bir yerde teşhir edildi ve bunun etkisi de görüldü²⁴⁵.

27 Kasım 1897 (15 T. Sâni 1313) tarihinde ise Üsküdar Selamsız Mahallesi'ndeki Surpe adlı Ermeni Kilisesi'nde yapılan aramada çok sayıda dinamit, humbara, yanıcı ve patlayıcı maddeler ile silahlar elde edilmişti²⁴⁶.

Elde edilen silahlar ve hükümete ulaşan istihbaratlar İstanbul'da yeni olayların plânlarının ve hazırlıklarının yapıldığını gösteriyordu. Ancak alınan tedbirler Ermenilere bu fırsatı vermemiştir.

1897 tarihinden sonra yeni meseleler Avrupa gündemini işgal etmeye başladı. Bunlar Osmanlı-Yunan Harbi, Makedonya Meselesi ve Avrupa devletlerinin kendi iç meselesi idi. Bu yüzden Ermeni meselesi batı devletlerinin gündeminden düşmeye başladı²⁴⁷.

Bundan sonra Halil Rıfat Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde her hangi bir Ermeni isyanının çıkmasına fırsat verilmemiştir. Ancak 1898-1899 senelerinde, daha önce 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra özellikle 1880'li yıllarda Rusya'ya plânlı bir şekilde göç eden Ermeniler, umduklarını bulamayınca eski yurtlarına dönmek istediler. Hâlbuki Osmanlı Devleti gidenlerin yerine Müslüman muhâcirleri yerleştirmişti. Bir kısmına da çevredeki Müslüman köylüler sahip olmuşlardı. Bu tarihlerde Rusya, Osmanlı Hükümeti'ne baskı uygulayarak sayıları elli bini bulan bu mülteci topluluğunun kabul edilmesini istiyordu.

Osmanlı Hükümeti ise bunları kabul etmemek için Rusya'ya karşı oyalama siyaseti takip ediyordu. Nitekim 4 Haziran 1898 tarihli Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın arzısında "Ermenilerin zorla sınır dışı edilmedikleri, kendi istekleriyle gittikleri ve bu insanların terk

ettikleri emlak ve arazilerin şu anda Müslümanların elinde olduğunu ve bunları geri vermenin mümkün olamayacağını" bildirmiştir. Osmanlı Hükümeti bir ara bu Ermenileri Girid Adası'na yerleştirmek istemişse de kabul edilmediği. Karşılıklı yazışmalar 1900'lü yıllara kadar devam etti. Bu tarihlerde Rus-Japon gerginliği, Rusya'nın geri adım atmasına sebep oldu. Rusya bundan sonra ancak bir prestij meselesi olarak, ticaret maksadıyla gidenlerin kabulünü istedi. Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın 21 Mayıs 1900 tarihli arzısından anlaşılacağına göre sadece ticaret maksadıyla gidip daha sonra dönüşlerine izin verilmeyen tüccarların dönmesine izin verildi²⁴⁸.

Halil Rıfat Paşa'nın vefatından sonra, -I. Dünya Savaşı öncesinde- iki önemli hadise daha olmuştur. Bunlardan biri Nisan 1904'deki II. Sason İsyanı ve 21 Temmuz 1905 Cuma günü II. Abdülhamid'e yapılan Yıldız Suikastı'dır.

"Sultan Abdülhamid, Ermeni ihtilâlinin den sonra Ermenilere karşı şiddetli bir siyaset takibine karar vermiş ve bu siyasetinde muvaffak olmak için Ermeni milletine iktisadi sahada darbe vurmaya yolunu tutmuştu. O tarihte Ermeniler gerek ticaret âleminde ve gerek hükümetle müteahhitlik işlerinde çok esaslı ve kuvvetli mevkileri işgal ediyorlardı. Sultan Abdülhamid, Ermeni ihtilâlinin bu kaynaklarından kuvvet ve para aldığına kâni ve hakikat da bu merkezde olduğundan ilk tedbir olmak üzere Ermenilerin bundan böyle hiçbir ihâleye ve muameleye kabul edilmemelerini emretti. Hünkâr'ın bu irâdesi, lâıyık vechile tatbik edilip edilmediği sık sık kontrol olunmakta idi. O vakit Saray'ın Kuyumcubaşılığı Ermenilerde idi ve bu yüzden külliyetli istifade ederlerdi. Sultan Abdülha-

(245) Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, 59-60.

(246) BOA., Y.A. Res. 90/3. Osmanlı Bankası Baskınından sonra yapılan aramalarda elde edilen silah ve cephanelerin listesi o tarihlerde Zaptiye Nâzım olan Hüseyin Nazım Paşa'nın *Ermeni Olayları Tarihi adlı eserinin* III. Cildinde s. 397-401 sayfaları arasında bulunmaktadır.

(247) Ludovik de Kontanson, *Anadolu'da İslabat "Ermeni Meselesi-Suriye Meselesi"* (Mütercim Ragıp Rıfka) İstanbul 1329 s. 47-48.

(248) Cezmi Eraslan, "I. Sason İsyanı Sonrasında Osmanlı Devletinin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler" *Kafkas Araştırmalar Dergisi* II, İstanbul 1996, s. 69-88.

mid bunları da Saray'dan çıkardı. Bu dışlama İstanbul'dan vilâyetlere de teşmil edilerek bilumum vali ve mutasarrıflara tebliğ edildi. Bu tedbir Ermenileri fevkalade sarsmıştı. Ermeni Milleti yıllarca çalışıp kazandığı ticaretten, piyasadan, hükümet kapısından mahrum oluyordu. Ermeniler bu yasağı kaldırtmak ve eski mevkilerini tekrar ele geçirebilmek için çok çalıştılar, birçok istirhamla Hünkâr'ın merhametine müracaat ettiler. Fakat Hünkâr Ermeni ihtilâlcilerine ve bu ihtilâlcilere yardım eden Ermeni Millette o kadar gayz ve gazap taşıyordu ki, o istirham ve niyazlara, semere bahşolmak şöyle dursun, bazen buna tavassut edenler bile fena muamele görüyorlardı”²⁴⁹.

Bibliyografya

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vesikaları

1. Sicill-i Ahvâl Defteri I/I. s. 50-51.
2. Y. Mtv. (Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Mâruzat Evrakı): 62/54, 73/68, 74/14, 97/59,
3. Y.A. Res. (Yıldız Tasnifi Sadaret Resmî Mâruzat Evrakı): 77/14, 77/25, 77/71, 77/79, 78/54, 80/15, 80/106, 81/29, 81/54, 81/55, 81/64, 90/3, 90/22, 101/39.
4. Y.A. Hus. (Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Mâruzat Evrakı): 287/4, 287/20, 287/29, 287/62, 287/93, 290/50, 291/6, 291/104, 296/5, 308/45, 308/73, 339/36, 345/59, 341/124, 345/102.
5. İradeler
6. İ. Hus. (İrade-i Hususiye): 1311.C/15, 1311.C/87, 1311.B/54, 1311.B/85, 1312.Ra/104, 1312.Ra/106, 1312.Ca/121, 1313.Ra/55, 1316.Z/59.
7. İ.Dh. (İrade-i Dâhiliye): 1310.Ş/42, 1313.C/60, 1313.C/61, 1313.C/63, 1313.L/47, 1313.L/48, 1313.L/49.
8. DUİT. (Dosya Usûlü İrade Tasnifi): 74-2/3-1.

II. Yayınlanmış Vesikalar, Eserler ve Makaleler

- Akçora, Ergünöz; Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916), İstanbul 1994.
- Ali Said; Saray Hatıraları (Sultan Abdülhamid'in Hatıraları.) (Haz: Ahmet, Galitekin.) İstanbul 1994.

Armaoğlu, Fahir; 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), İstanbul 2007

Berlin Kongresi, Matbaayı Amire, 1298.

Bırol, Nurettin; Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatı 1827-1901, Ankara 2009

_____ ; “XIX. yüzyılın Sonlarında Sivas Vilâyeti'nde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim

Kurumları ve Faaliyetleri” International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Türkic Volume 3/4 Summer 2008

BOA.; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler C.I - XXXIII., İstanbul 1987-1991

Çağ Yayınları; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi. XII., İstanbul 1993.

Çakaloğlu, Cengiz; Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929) Ata. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum 1999.

Çay, Abdülhalûk; Her yönüyle Kürt Dosyası, Ankara 1996.

Çelik, Hüseyin Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi. Ankara 2005.

Danişmend, İsmail Hami; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV, İstanbul 1972.

Ertürk, Hüsamettin; İki Devrin Perde Arkası, (Haz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1996.

Eraslan, Cezmi; “I. Sason İsyanı Sonrasında Osmanlı Devletinin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler” Kafkas Araştırmalar Dergisi, II., İstanbul 1996.

Findley, Carter V.; Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Babıâli (1789-1922), (Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul 1994.

Gürün, Kamuran; Ermeni Dosyası, Ankara 1983.

Hocaoğlu, Mehmed; Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul 1976.

Hüseyin Nazım Paşa; Ermeni Olayları Tarihi I-II., Ankara 1994.

İlter, Erdal; Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyancıları (1780-1915) Ankara 1995.

İbnü'l Emin Mahmut Kemâl İnal; Son Sadrazamlar III., İstanbul 1969,

Karabıyık, Osman; Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü, İstanbul 1984.

Karaca, Ali; Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899) İstanbul 1993.

Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, VII-VIII., Ankara 1977-1983.

Kısakürek, Necip Fazıl; Ulu Hakan II. Abdülhamid Han, İstanbul 1965

(249) Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*. s. 182.

Kocabaşoğlu, Uygur; Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, XIX. yy.'da Amerikan Misyoner Okulları. İstanbul 1989.

Kodaman, Bayram; Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987.

Küçük, Cevdet; Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul 1984.

Ludovik De Kontanson; Anadolu'da Islahat "Ermeni Meselesi-Suriye Meselesi" (Mütercim Ragıp Rıfki.) İstanbul 1329.

Mahmud Celaleddin Paşa; Mir'at-ı Hakikat (Haz: İsmet Miroğlu), İstanbul 1983.

Mayewski, (General); Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği, İstanbul 1330.

_____ ; Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Terc. Azmi Süslü, Ankara 1986

Mazıcı, Nurşen; Belgelerle Uluslararası Rekâbette Ermeni Sorununun Kökenleri. (1878-1918) İstanbul 1987.

Michel De Grece; II. Abdülhamid Yıldız Sürğünü, (Çev: Derman Baydalı), İstanbul 1995.

Osman Nuri; Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı I-II-III, İstanbul 1327 (III. Cild Ahmet Refik tarafından tamamlanmıştır).

Öke, Mim Kemal; "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikası-1876-1909" Osmanlı Araştır-

maları III., İstanbul 1982.

Ökte, Ertuğrul Zekai; Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I-II, İstanbul 1989.

Pakalın, Mehmet Zeki; Son Sadrazamlar ve Başvekiller V, İstanbul 1948.

Said Paşa (Sadrazam); Anılar, (Çev: Şemseddin Kutlu), İstanbul 1977.

Sertoğlu, Midhat, Mufassal Osmanlı Tarihi VI, İstanbul 1972.

Shaw Stanford J. - Ezel Kural SHAW, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II., (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983.

Şimşir, Bilal, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilâyeti" Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985) Sivas 1986, (s.77-102.)

Tahsin Paşa; Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid, İstanbul 1990.

Taş, Necati Fahri; Milli Mücadele'de Yozgat, Ankara 1989.

Tozlu, Necmettin; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1991.

Uras, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.

Yerasimos, Stefanos; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye II., İstanbul 1980.